

3. พัฒนาการของแนวความคิดและวิธีการศึกษาสังคมไทย

จุดเปลี่ยนสำคัญในงานเขียนของอาจารย์ฉัตรทิพย์ คือ การหันมาศึกษาสังคมไทยอย่างจริงจัง เริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2515 หลังจากทุ่มเทเวลาในช่วงที่กลับมาจากศึกษาในสหรัฐอเมริกาใหม่ๆ ไปกับการแปล และการเขียนตำราหลายเล่ม เช่น **กฎหมายระหว่างประเทศ (2511) ระบบเศรษฐกิจเปรียบเทียบ (2512) และ เศรษฐกิจระหว่างประเทศ (2514)** พร้อมทั้งอ่านและเขียนบทความเกี่ยวกับลัทธิเศรษฐกิจเสรีนิยมและสังคมนิยมเสรีอีกหลายชิ้น ซึ่งเปรียบเสมือนการวางรากฐานทางความคิดและปัญญาญาณในเชิงปรัชญา ศีลธรรม และทฤษฎี ตลอดจนความใฝ่ฝันถึงทิศทางการพัฒนาของสังคมไทย แต่ก็พบว่าลัทธิเศรษฐกิจยังขาดบริบทของสังคมไทยอยู่ ยิ่งเมื่อต้องมาเผชิญกับสภาพสังคมไทยในช่วงนั้น (พ.ศ. 2511-2515) ที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของเผด็จการทหาร ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมที่เคารพในเสรีภาพ ขณะที่วิชาเศรษฐศาสตร์ที่สอนในประเทศไทยก็มีส่วนสนับสนุนระบบดังกล่าว เพราะสอนให้เป็นเพียงนักวิชาชีพเทคนิคเท่านั้น จึงผลักดันให้อาจารย์ฉัตรทิพย์เริ่มสนใจแสวงหาความรู้เกี่ยวกับพัฒนาการของระบบเศรษฐกิจการเมืองไทย ไปพร้อมกับพัฒนาแนวความคิดและวิธีการศึกษาสังคมไทยขึ้นมาใหม่

แม้ในด้านหนึ่ง การเปลี่ยนแปลงครั้งนี้จะเป็นจุดเริ่มต้นของการแสวงหาความรู้เกี่ยวกับสังคมไทยอย่างลึกซึ้ง แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ยังคงเห็นความต่อเนื่องทางความคิดของอาจารย์ฉัตรทิพย์อยู่มาก ในความสนใจพื้นฐานทางเศรษฐศาสตร์ ตรงประเด็นปัญหาของความด้อยพัฒนาและการพัฒนาเศรษฐกิจ ที่ได้รับอิทธิพลมาจากอาจารย์ George N. Halm ที่มหาวิทยาลัย Tufts และอาจารย์วิชิตวงศ์ ณ ป้อมเพชร์ ซึ่งอาจารย์ฉัตรทิพย์ชื่นชมมาก โดยเฉพาะงานเขียนเรื่อง **ทฤษฎีพัฒนาการเศรษฐกิจ (2504)** และยังแสดงความชื่นชอบหนังสือของอาจารย์วิชิตวงศ์อีก 2 เล่ม

คือ **ทัศนะทางเศรษฐศาสตร์** (2511) และ **เศรษฐกิจอุตสาหกรรม** (2513) ดังปรากฏในบทวิจารณ์ของอาจารย์ฉัตรทิพย์ ในวารสารสังคมศาสตร์ (2512 และ 2514) ที่ให้ความหมายของการพัฒนาเศรษฐกิจว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้าง แม้ว่าอาจารย์วิจิตวงศ์จะยังคงมองด้านการพัฒนาอุตสาหกรรมเป็นหลัก ขณะที่อาจารย์ฉัตรทิพย์มองครอบคลุมถึงการเปลี่ยนแปลงสถาบันทางสังคมและการเมืองด้วย

ตรงจุดนี้เองที่อาจารย์ฉัตรทิพย์ แสดงความอึดอัดกับการศึกษาวิชาเศรษฐศาสตร์ในประเทศไทยให้ปรากฏอย่างเด่นชัด ดังจะเห็นได้จากบทความวิพากษ์วิจารณ์ความคิดเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก 2 ชั้น คือ “วิชาเศรษฐศาสตร์ในประเทศไทย” ในปี พ.ศ. 2517 และ “วิชาเศรษฐศาสตร์ว่าด้วยอะไรและใช้ทำอะไรได้บ้าง?” ในปี พ.ศ. 2519 (รวมพิมพ์อยู่ในฉัตรทิพย์และคณะ 2524)

บทความทั้งสองนั้นชี้ให้เห็นถึงข้อจำกัดสำคัญของวิชาเศรษฐศาสตร์กระแสหลักในขณะนั้น ว่ามีความคับแคบทางทฤษฎี เพราะเน้นเฉพาะทฤษฎีของสำนักนีโอคลาสสิกและทฤษฎีของเคนส์ ที่รับมาจากสหรัฐอเมริกา และอังกฤษ “ซึ่งขจัดปัจจัยการเมืองออกจากการวิเคราะห์ทางเศรษฐศาสตร์” (ฉัตรทิพย์และคณะ 2524: 18) ทำให้มีข้อบกพร่อง 3 ประการคือ ประการแรก “ทำให้ละเลยบทบาทของสถาบันทางสังคมและการเมือง” ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการกระจายทรัพยากรในระบบเศรษฐกิจไทย ประการที่สอง “ทำให้ละเลยการเปลี่ยนแปลงระยะยาว” ในเชิงโครงสร้าง ประการที่สาม “ทำให้การศึกษา และการปฏิบัติการในอาชีพทางเศรษฐศาสตร์แยกเด็ดขาดออกจากชีวิตจริงของประชาชน ทำให้นักเศรษฐศาสตร์มีความรับผิดชอบต่อสังคมลดลง นักเศรษฐศาสตร์กลายเป็นเพียงผู้เชี่ยวชาญหรือนักเทคนิค ไม่ใช่ปัญญาชน” (ฉัตรทิพย์และคณะ 2524: 28-30)

ยิ่งไปกว่านั้น อาจารย์ฉัตรทิพย์ยังวิจารณ์ด้วยว่า “การวิจัยเศรษฐกิจไทย มีปัญหาเรื่องการขาดทฤษฎีที่เหมาะสม ทฤษฎีเป็นอุปสรรคขัดขวางการวิจัยเศรษฐกิจไทยที่สำคัญกว่าข้อมูล” และเสนอให้มีการศึกษา ค้นคว้าทฤษฎีและวิธีการศึกษาแบบประวัติศาสตร์และสถาบัน เพื่อนำมาใช้กับข้อเท็จจริงของไทย (ฉัตรทิพย์และคณะ 2524: 43-44) ซึ่งสะท้อนถึงอิทธิพลของทฤษฎีเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่ (Neo-Institutionalist) ที่อาจารย์ฉัตรทิพย์ให้ความสนใจอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทฤษฎีของนักคิดคนสำคัญๆ เช่น Gunnar Myrdal, John K. Galbraith, Paul Prebisch, และ Paul A. Baran พร้อมกับ นักเศรษฐศาสตร์การเมืองสำนัก Radical Political Economy (ฉัตรทิพย์และคณะ 2524: 27)

การเรียกร้องให้นักเศรษฐศาสตร์ไทยศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและพัฒนาการของสถาบันทางสังคมการเมืองไทย ก็เพราะอาจารย์ฉัตรทิพย์เชื่อมั่นและใฝ่ฝันอย่างแรงกล้าที่จะ “แสวงหาระบบเศรษฐกิจใหม่ ที่สมาชิกทั้งหมดจะอยู่กันด้วยความผาสุก” และเล็งเห็นว่าเป้าหมายดังกล่าวเป็นภารกิจสำคัญของวิชาเศรษฐศาสตร์ “ไม่ใช่ใช้เศรษฐศาสตร์เพียงเพื่อหากำไรสูงสุดให้เจ้าของกิจการเท่านั้น”(ฉัตรทิพย์และคณะ 2524 : 9) ซึ่งแสดงให้เห็นว่า อาจารย์ฉัตรทิพย์ผูกพันกับอุดมคติของความคิดสังคมนิยมเสรีอย่างมาก จนถึงกับใช้เป็นกรอบคิดที่กำหนดทิศทางในการเลือกทฤษฎีและวิธีการศึกษาต่างๆ

การวิพากษ์วิจารณ์วิชาเศรษฐศาสตร์ครั้งนี้ มีผลต่อวิชาเศรษฐศาสตร์เองไม่มากเท่ากับผลกระทบที่มีต่อทิศทางของไทยศึกษา และการศึกษาประวัติศาสตร์ในประเทศไทย และที่สำคัญคือถือเป็นจุดกำเนิดอย่างเป็นทางการของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองในสถาบันทางวิชาการ ซึ่งอาจารย์ฉัตรทิพย์ได้ตั้งความหวังไว้ตั้งแต่แรกแล้วว่า จะต้องสร้างขึ้นให้ได้ งบประมาณทำงานอย่างต่อเนื่องด้วยจิตใจและอารมณ์ผูกพันอย่างลึกซึ้ง โดย

พยายามศึกษาร่วมกับเพื่อนนักวิชาการหลายคน ควบคู่ไปกับการจูงใจให้ ลูกศิษย์ลูกหาสนใจศึกษาในแนวเดียวกัน ตลอดจนเผยแพร่ความคิดอย่าง สม่ำเสมอ ผ่านงานการสัมมนา ร่วมกับสถาบันการศึกษาเครือข่ายในท้องถิ่น ต่างๆ โดยเฉพาะวิทยาลัยครู และสนับสนุนการจัดตั้งสำนักพิมพ์ร่วมกับ ลูกศิษย์ เพื่อผลิตหนังสือเผยแพร่งานของสำนักคิด

แม้ว่างานศึกษาของ อาจารย์ฉัตรทิพย์ จะค่อนข้างมีเอกภาพและ ความต่อเนื่องพอสมควร ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของสำนักเศรษฐศาสตร์ การเมือง แต่ในช่วงเวลาอันยาวนานตั้งแต่ปี พ.ศ 2515 จนถึงปัจจุบัน (พ.ศ 2539) รวมได้เกือบ 25 ปี นั้น มีการพัฒนาแนวความคิดและวิธีการศึกษา ที่บ่งบอกลักษณะเฉพาะของสำนัก คือ เน้นแนวประวัติศาสตร์ ซึ่งอาจแบ่ง ออกได้อย่างน้อย 3 ขั้นตอน ดังนี้

- ช่วงที่ 1 การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ (พ.ศ 2515-2521)
- ช่วงที่ 2 การศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้าน (พ.ศ 2522-2527)
- ช่วงที่ 3 การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมไท (พ.ศ 2528-ปัจจุบัน)

ความแตกต่างของแต่ละช่วงเวลานั้น เกิดจากการผสมผสานภาพ ซ้อนของมุมมองอย่างน้อย 2 มุมคือ ในมุมมองหนึ่ง ซึ่งชี้ให้เห็นถึงการต่อสู้ ทางความคิด 2 ด้านของอาจารย์ฉัตรทิพย์อย่างต่อเนื่อง ระหว่างการศึกษา ความจริงของชีวิต ที่เปลี่ยนแปลงเชิงเปรียบเทียบในระดับสากล ด้านหนึ่ง และความคิดและความใฝ่ฝันในอุดมคติของสังคมอีกด้านหนึ่ง ซึ่งถือเป็น รากฐานที่นำมาใช้เทียบเคียงและตรวจสอบในเชิงเปรียบเทียบกับการศึกษา สังคมไทยอยู่ตลอดเวลา จึงทำให้แนวคิดและวิธีการศึกษาของอาจารย์ ฉัตรทิพย์ตั้งอยู่บนพื้นฐานของทฤษฎีอย่างเด่นชัด ในอีกมุมมองหนึ่ง ซึ่งชี้ให้เห็นถึงการปรับระดับของหน่วยการศึกษาระหว่าง ระดับโครงสร้าง และ ระดับชุมชน

ด้วยเหตุนี้เอง การศึกษาในแต่ละช่วงจะแสดงให้เห็นถึงความ

แตกต่างกันในประเด็นสำคัญ อย่างน้อย 4 ประการด้วยกัน เริ่มจาก ประการแรก ที่มาของแนวความคิดที่ใช้เป็นกรอบของการศึกษา ประการที่สอง การตั้งคำถามหลัก ประการที่สาม วิธีการศึกษา และประการที่สี่ ข้อค้นพบสำคัญ ซึ่งจะได้แสดงรายละเอียดของแต่ละช่วงเวลาตามลำดับ

ช่วงที่ 1 การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ (พ.ศ 2515-2521)

ความสนใจประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยของอาจารย์ฉัตรทิพย์ เริ่มก่อตัวขึ้นหลังจากได้อ่านหนังสือเรื่อง โฉมหน้าของศักดินาไทยในปัจจุบันของ จิตร ภูมิศักดิ์ ในราวช่วงปี พ.ศ 2512-2513 พร้อมๆกับนั้นอาจารย์ฉัตรทิพย์ ก็เล่าว่าได้พูดคุยกับคุณวรพุทธิ ชัยนาม และอ่านหนังสือเกี่ยวกับประวัติศาสตร์รัสเซีย ทำให้สนใจระบบสังคมนิยมและชนชั้นว่าคลี่คลายมาอย่างไร เลยสนใจกรณีของสังคมไทย ซึ่งไม่พบประเด็นดังกล่าวในหนังสือของ James C. Ingram เรื่อง **Economic Change in Thailand Since 1850** (1955) แต่ขณะนั้นยังติดงานศึกษาระบบเศรษฐกิจเปรียบเทียบและลัทธิเศรษฐกิจอยู่ จึงยังไม่ได้ลงมือศึกษาด้วยตัวเอง ต่อมา ดร.ชัยอนันต์ สมุทวณิช ซึ่งกำลังศึกษาประวัติศาสตร์การเมืองไทย จากเอกสารในหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ได้พาอาจารย์ฉัตรทิพย์ไปดูเอกสารเหล่านั้น ทำให้เกิดความสนใจที่จะเรียนรู้เกี่ยวกับความเป็นมาของเศรษฐกิจไทยจากเอกสารเหล่านั้นอย่างจริงจัง

หลังจากนั้น อาจารย์ฉัตรทิพย์ ก็ได้เป็นที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโทของอาจารย์พรเพ็ญ ชันตระกูล ซึ่งกำลังศึกษาเรื่อง “การใช้จ่ายเงินแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” (2517) ทำให้อาจารย์มีโอกาสอ่านสำเนาเอกสารจดหมายเหตุที่ อาจารย์พรเพ็ญนำมาให้ดูอยู่เสมอ มีเอกสารสำคัญคือร่างพระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อหนังสือทรัพย์สินศาสตร์ของ

พระยาสุริยานุวัตร ซึ่งช่วยกระตุ้นความอยากรู้ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยให้เพิ่มมากขึ้น อาจารย์ฉัตรทิพย์เล่าว่าได้รับรู้เรื่องราวของพระยาสุริยานุวัตรมาก่อนบ้างแล้วจากบิดา ซึ่งเคยศึกษาที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ อาจารย์จึงแสวงหาหนังสือทรัพยากรศาสตร์มาอ่าน และต่อมาก็ได้ผลักดันให้พิมพ์หนังสือนี้ขึ้นใหม่ในปี พ.ศ. 2518 เพราะรู้สึกชอบเนื้อหาที่ช่วยให้เข้าใจโครงสร้างระบบกรรมสิทธิ์และระบบการผลิตของเศรษฐกิจไทยในอดีต ว่าทำไมจึงไม่เปลี่ยนแปลง ซึ่งมีอิทธิพลต่อความคิดของอาจารย์ฉัตรทิพย์ในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยในระยะต่อมาอย่างมาก

อาจารย์ฉัตรทิพย์เล่าว่า จุดเริ่มต้นของการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย เกิดจากการวิจัยร่วมกับ ดร. สุธี ประศาสน์เศรษฐ ก่อนเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 เล็กน้อย ด้วยการอ่านเอกสารในหอจดหมายเหตุแห่งชาติประมาณปี พ.ศ. 2515 โดยได้รับการสนับสนุนจากสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย แต่บรรยากาศของสังคมไทยหลังเหตุการณ์ดังกล่าวทำให้อาจารย์ฉัตรทิพย์สนใจมองความขัดแย้ง และรู้สึกสนุกกับการอ่านเอกสารมากขึ้น เพราะเกิดคำถามมากมายกับสังคมไทยจนทำให้อยากรู้ไปหมด และคิดว่าเอกสารเหล่านั้นจะช่วยตอบคำถามได้มาก

ในปี พ.ศ. 2517 อาจารย์ฉัตรทิพย์ได้เขียนบทความเรื่อง “วิวัฒนาการระบบเศรษฐกิจไทย” ใน **วารสารอักษรศาสตร์วิจารณ์** เพื่อประมวลระบบความคิดเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยเบื้องต้น ซึ่งสะท้อนอิทธิพลจากหนังสือ **โฉมหน้าศักดินาไทย** ของจิตร ภูมิศักดิ์ อยู่มาก โดยเฉพาะในประเด็นเกี่ยวกับการอธิบายระบบเศรษฐกิจศักดินา ว่าวางอยู่บนพื้นฐานของการแบ่งที่นาจริงๆ แก่ชนชั้นต่างๆ ดังที่อาจารย์ฉัตรทิพย์กล่าวว่า ระบบศักดินาเริ่มปรากฏขึ้นตั้งแต่สมัยสุโขทัย เพราะมีชนชั้นเจ้าและไพร่แล้ว แต่มีความชัดเจนมากในสมัยอยุธยา เมื่อ “สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ออกกฎหมายจัดแบ่งจำนวนที่นาให้แก่พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการไปถึง

ครองดูแล โดยมีชาวนาผู้เป็นไพร่รับช่วงการถือครองไปทำนาและส่งส่วย ผลผลิตให้แก่เจ้านายข้าราชการ” (ฉัตรทิพย์ และคณะ 2524: 111) แสดงว่าในขณะนั้นอาจารย์ฉัตรทิพย์ ยังไม่ได้สนใจทฤษฎีวิถีการผลิตแบบเอเชีย ซึ่งจะเน้นเป็นทฤษฎีหลักในระยะต่อมา

นอกจากนั้น บทความดังกล่าวยังวิพากษ์วิจารณ์ระบบศักดินาในทำนองเดียวกับจิตร ภูมิศักดิ์ ว่าเป็นระบบที่ล้าหลังอย่างยิ่งในทางเศรษฐกิจ เพราะผู้เป็นเจ้าของที่ดินขนาดใหญ่ขูดรีดชาวนา ด้วยการบังคับเอาผลผลิตส่วนใหญ่ที่ชาวนาผลิตได้ และเกณฑ์แรงงานชาวนาไปทำงานให้เจ้าที่ดินโดยไม่ได้รับค่าตอบแทน หากปีใดชาวนาผลิตได้ไม่พอส่งส่วย ก็ต้องขายลูกเมียหรือตัวเองลงเป็นทาส ในทางการเมืองก็ผูกขาดอำนาจ และปราบปรามชาวนาที่เรียกร้องสิทธิอย่างทารุณ ตลอดจนใช้ศาสนาและพิธีกรรมต่างๆ คำจูนและสร้าง ความชอบธรรมให้ระบบ

จากลักษณะพื้นฐานของระบบศักดินาเช่นนี้ อาจารย์ฉัตรทิพย์ วิเคราะห์ไว้ในบทความว่า ระบบดังกล่าวยังคงครอบงำสังคมไทยอยู่มาก แม้ว่าจะถูกฝรั่งบังคับให้ต้องผสมกับระบบนายทุนต่างชาติบ้างแล้ว หลังจกสนธิสัญญาเบาว์ริงในปี พ.ศ. 2398 ก็ตาม เพราะระบบนายทุนยังคงมีบทบาทอยู่เพียงในระดับการแลกเปลี่ยน มากกว่าลงไปควบคุมถึงระดับการผลิต และระบบศักดินาก็ไม่ได้ถูกทำลายลงอย่างราบคาบ เพราะไทยไม่ได้ตกเป็นเมืองขึ้น ทำให้ระบบนายทุนเกิดขึ้นควบคู่ไปกับระบบศักดินา แม้การเลิกทาสในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็กระทบระบบศักดินาน้อยมาก เพราะไม่ได้ทำลายระบบเจ้าขุนมูลนาย ทำให้ชาวนายังคงถูกขูดรีดจากเจ้าที่ดินเช่นเดิม จนกระทั่งหลังสงครามโลกครั้งที่สอง นายทุนเริ่มขยายตัวเข้าไปลงทุนในภาคอุตสาหกรรม ทำให้เกิดชนชั้นใหม่ในสังคมไทยที่มาจากชาวนาคือกรรมกร แต่ก็ยังมีจำนวนน้อย เมื่อเทียบกับแรงงานส่วนใหญ่ ที่เป็นชาวนาอยู่ภายใต้ระบบศักดินา ผลก็คือนายทุนยังต้องประนีประนอมกับฝ่าย

ศักดิ์นาอยู่ ไม่สามารถสะสมทุนเพื่อพัฒนาอุตสาหกรรมได้มากนัก ซึ่งตั้งระบบเศรษฐกิจไทยให้ล้าหลัง (ฉัตรทิพย์และคณะ 2524: 112-117)

ในตอนท้ายของบทความ อาจารย์ฉัตรทิพย์หันกลับไปนำเอาแนวคิดสังคมนิยมเสรีมาชี้แนะทิศทางการเปลี่ยนแปลงในอนาคต โดยระบุว่าระบบนายทุนผสมศักดิ์นาคนี้ ได้รับการสนับสนุนคุ้มครองเป็นอย่างดีจากระบบเผด็จการ และก็จะยังคงดำรงอยู่ต่อไป แม้ว่าชนชั้นกลางที่นำโดยนักศึกษาจะสามารถขับไล่เผด็จการทหารลงไปได้ในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ก็ตาม เพราะมวลชนซึ่งเป็นชนาส่วนใหญ่ยังไม่ได้มีส่วนร่วม และยังไม่เกิดการเปลี่ยนแปลงในระดับการผลิต ขณะที่การเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบคอมมิวนิสต์ก็จะยังไม่เกิดขึ้น แต่อาจารย์ฉัตรทิพย์ ก็ปรารถนาจะให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจแบบสันติวิธีมากที่สุด เพื่อสร้างระบบสังคมนิยมเสรีให้เกิดขึ้นในสังคมไทย ซึ่งจะยุติการขูดรีดและเอาเปรียบของระบบศักดินาผสมนายทุนลงได้ (ฉัตรทิพย์และคณะ 2524: 118-122)

ความฝังใจกับความคิดแบบสังคมนิยมเสรีนี้เอง จูงใจให้อาจารย์ฉัตรทิพย์สนใจแนวความคิดในการวิเคราะห์ระบบเศรษฐกิจไทยของพระยาสุรียานุวัตร เพราะเริ่มจากการเห็นด้วยกับข้อเสนอของพระยาสุรียานุวัตร หลายประการ ที่ตรงกับหลักการของความคิดแบบสังคมนิยมเสรี ซึ่งอาจารย์ฉัตรทิพย์ได้เขียนไว้ในบทความเรื่อง "ความคิดทางเศรษฐกิจของพระยาสุรียานุวัตร" (ฉัตรทิพย์ 2517) โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้อเสนอในการพัฒนาเศรษฐกิจ ที่ให้ความสำคัญกับบทบาทของชนชั้นกลางในการสะสมทุนเพื่อพัฒนาประเทศ การคงระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลไว้ เพื่อสร้างแรงจูงใจในการพัฒนา พร้อมๆไปกับการเสนอให้ใช้ระบบ "ทำการร่วมกัน" ในทำนองเดียวกับวิธีการของสหกรณ์ ซึ่งยึดหลักการช่วยเหลือกันและกัน เพื่อจัดการขัดแย้งระหว่างนายทุนกับแรงงาน

จากข้อเสนอดังกล่าวของพระยาสุรียานุวัตร ทำให้อาจารย์ฉัตรทิพย์สนใจอย่างมากว่า เกิดมาจากการวิเคราะห์ระบบเศรษฐกิจไทยอย่างไร จน

ต่อมาเมื่ออิทธิพลต่ออาจารย์ฉัตรทิพย์ ในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย อาจารย์ฉัตรทิพย์สรุปหลักการวิเคราะห์ของพระยาสุรียานุวัตรไว้ในบทความเรื่อง “ความคิดทางเศรษฐกิจของพระยาสุรียานุวัตร” ว่ามีลักษณะเป็นการศึกษาเศรษฐศาสตร์การเมืองของความขัดแย้งระหว่างชนชั้นที่วางอยู่บนพื้นฐานของความคิดสำคัญ 2 ประการที่เกี่ยวข้องคือ โครงสร้างของกรรมสิทธิ์ และการขูดรีดส่วนเกิน ซึ่งถือเป็นต้นตอของความล้มเหลวของระบบเศรษฐกิจ เพราะโครงสร้างของกรรมสิทธิ์นั้น มักถูกกำหนดไว้แล้วโดยประวัติศาสตร์ที่ให้ประโยชน์แก่ชนชั้นหนึ่ง มากกว่าอีกชนชั้นหนึ่ง ทำให้ชนชั้นศักดินาที่เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตสามารถขูดรีดส่วนเกินจากชาวนาและแรงงานผ่านพันธะต่างๆ เช่น การเกณฑ์แรงงาน ค่านา ดอกเบี้ย และค่าเช่า เป็นต้น จึงไม่เกิดการสะสมทุนเพื่อการพัฒนา (ฉัตรทิพย์ 2517: 31-40)

ในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2518 อาจารย์ฉัตรทิพย์ ได้พูดถึงทฤษฎีวิถีการผลิตแบบเอเชีย ของมาร์กซ เป็นครั้งแรก ในการวิจารณ์งานวิจัยเรื่อง “ศักดินากับพัฒนาการของสังคมไทย” ของ ดร.ชัยอนันต์ สมุทวณิช ที่สัมมนาของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทยจัดขึ้นในหัวข้อ “โฉมหน้าที่แท้จริงของศักดินาไทย” (รวมพิมพ์เป็นบทวิจารณ์ในหนังสือ **ศักดินากับพัฒนาการของสังคมไทย** ของ ชัยอนันต์ สมุทวณิช ดู ฉัตรทิพย์ 2519) แต่อาจารย์ฉัตรทิพย์เริ่มสนใจทฤษฎีนี้มาก่อนแล้ว จากบทความของ สุรพงษ์ ชัยนาม ในหนังสือ **อุดมการณ์กับสังคมไทย** ที่ อาจารย์ฉัตรทิพย์ เป็นบรรณาธิการ (2515) และได้ค้นคว้าเพิ่มเติมจากงานต่างๆ ของมาร์กซ์เอง จนต่อมาอาจารย์ฉัตรทิพย์ได้ยึดทฤษฎี **วิถีการผลิตแบบเอเชีย** เป็นแนวคิดหลักของในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย

ตามความเห็นของอาจารย์ฉัตรทิพย์แล้ว ถือว่าหมู่บ้านเป็นหน่วยการผลิตพื้นฐานของวิถีการผลิตแบบเอเชีย ซึ่งมีลักษณะพิเศษคือ มีการ

ถือกรรมสิทธิ์ร่วมกัน และมีการผลิตแบบยังชีพ ที่ประกอบด้วย เกษตรกรรม และหัตถกรรมอยู่ด้วยกัน ขณะที่รัฐมีอำนาจเบ็ดเสร็จ รวมศูนย์ที่กษัตริย์ แต่ในกรณีของไทยไม่ได้เกิดจากอำนาจในการควบคุมนี้ เพราะอาจารย์ฉัตรทิพย์เห็นว่า สังคมไทยไม่ใช่สังคมพลังน้ำ ตามนัยที่ ดร. ชัยอนันต์อ้างถึง การที่สังคมไทยมีลักษณะของวิธีการผลิตแบบเอเชียเช่นนี้เอง ช่วยให้อธิบายได้ว่า ทำไมระบบเศรษฐกิจการเมืองไทยจึงเปลี่ยนแปลงล่าช้า และไม่เกิดชนชั้นกรรมวิธีอิสระขึ้น ซึ่งทำให้ได้ข้อสรุปว่า การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมืองมักจะเกิดจากพลังผลักดันภายนอก มากกว่าความขัดแย้งภายในสังคม

อาจกล่าวได้ว่า แนวความคิดหลักที่อาจารย์ฉัตรทิพย์ใช้เป็นกรอบในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในช่วงนี้ ได้รับอิทธิพลอย่างมากจากหนังสือ 2 เล่ม คือหนังสือเรื่อง **โฉมหน้าศักดินาไทย** ของจิตร ภูมิศักดิ์ เล่มหนึ่ง และหนังสือเรื่อง **ทรัพย์สินศาสตร์** ของพระยาสุรียานุวัตร อีกเล่มหนึ่ง และที่สำคัญคือการยึดหลักบางประการจากทฤษฎีของมาร์กซ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทฤษฎี **วิธีการผลิตแบบเอเชีย** แต่ในการตั้งคำถามสำหรับการวิจัย อาจารย์ฉัตรทิพย์ ได้แสดงตนอย่างชัดเจนว่า ยังคงผูกพันอยู่กับการแสวงหาความเข้าใจเกี่ยวกับแนวทางการเปลี่ยนแปลงเชิงเปรียบเทียบในระดับสากล เพื่อคอยกำกับแนวการศึกษาสังคมไทยไม่ให้หลงทางอยู่กับข้อมูลจำนวนมาก ด้วยการพึ่งพาแนวการวิเคราะห์จากหนังสือของนักมาร์กซิสต์ เช่น **Development and Under-development: A Marxist Analysis** ของ Geoffrey Kay (1975) และงานกึ่งมาร์กซิสต์ เช่น **Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World** ของ Barrington Moore Jr. (1966) ซึ่งเล่มหลังนี้อาจารย์ฉัตรทิพย์มักจะหันกลับมาพึ่งเสมอๆ ในประเด็นเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างขุนนางกับชาวนา และแนวทางการเปลี่ยนแปลงสังคม

ไปสู่สังคมอุตสาหกรรม ดังจะเห็นได้ชัดเจน แม้แต่ในงานเขียนตำราเล่มล่าสุด (ฉัตรทิพย์ 2536) ซึ่งต่อยอดอิทธิพลของหนังสือของ Moore ที่มีต่ออาจารย์ฉัตรทิพย์ ในด้านวิธีการศึกษาเปรียบเทียบ

ดังนั้นคำถามหลักในการศึกษาช่วงแรกนี้ ได้สะท้อนความคิดเกี่ยวกับลักษณะทางสังคมของความด้อยพัฒนาในทฤษฎีของนักมาร์กซิสต์ และความคิดวิธีการผลิตแบบเอเชียตนเอง ดังคำถามที่อาจารย์ฉัตรทิพย์ตั้งว่า **ทำไมระบบก่อนทุนนิยมหรือระบบศักดินาของไทย จึงล้มลงอย่างยาวนาน จนไม่สามารถก้าวข้ามไปสู่ระบบทุนนิยมอุตสาหกรรม และ ทำไมจึงไม่เกิดการขัดแย้งระหว่างชนชั้นชัดเจน** ส่วนคำถามย่อยที่ตามมาสะท้อนความคิดเกี่ยวกับบทบาทของชนชั้นกรรมพีในการปฏิวัติประชาธิปไตย จากงานของ Barrington Moore Jr. ซึ่งใช้มาตั้งเป็นคำถามว่า **ทำไมการปฏิวัติกรรมพีที่แท้จริงจึงไม่เกิดขึ้นในสังคมไทย** หรือคำถามว่า **ทำไมจึงไม่เกิดชนชั้นกรรมพีอิสระขึ้นในระบบเศรษฐกิจ**

ในความพยายามที่จะตอบคำถามข้างต้น อาจารย์ฉัตรทิพย์ ร่วมกับ ดร. สุธี ได้เน้นวิธีศึกษาจากข้อมูลเบื้องต้น ซึ่งทำให้ต้องใช้เวลาอ่านข้อมูลเอกสารราชการในหอจดหมายเหตุแห่งชาติเป็นหลัก และอ่านเอกสารที่เสนอต่อรัฐสภาของอังกฤษประเภทต่างๆประกอบ แต่อาจารย์ฉัตรทิพย์จะให้ความสำคัญกับวิธีการอธิบายและวิเคราะห์ข้อมูลอย่างมาก และเห็นว่าไม่ควรเพียงแต่เอาข้อมูลมาเรียงกันเท่านั้น หากต้องเข้าใจความหมายของข้อมูลด้วย โดยเฉพาะในการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมและเศรษฐกิจ ดังนั้นในบทความเรื่อง “หอจดหมายเหตุแห่งชาติกับการศึกษาประวัติศาสตร์ไทย” ซึ่งพิมพ์ครั้งแรกใน **วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์** ปี 2521 (ฉัตรทิพย์และคณะ 2524: 58-67) อาจารย์ฉัตรทิพย์ได้เสนอให้ใช้ทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ช่วยในการวิเคราะห์ข้อมูล ดังข้อความที่ว่า “เราต้องมาหอจดหมายเหตุพร้อมด้วยทฤษฎี” (ฉัตรทิพย์และคณะ 2524:64)

นอกจากข้อมูลเบื้องต้นแล้ว อาจารย์ฉัตรทิพย์ก็ได้ตรวจสอบกับงานศึกษาอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานวิทยานิพนธ์สำคัญ 2 เล่มที่สำเร็จมาในระยะนั้นคือ "The Ministry of Finance and the Early Development of Modern Financial Administration in Siam (1855-1910)" ของ Ian Brown (1975) และ "Rural Society and the Rice Economy in Thailand, 1880-1930" ของ David B. Johnston (1975) และในฐานะอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์มหาบัณฑิตจำนวนมาก อาจารย์ฉัตรทิพย์ได้แนะนำให้นักศึกษาเหล่านั้นค้นคว้าในประเด็นต่างๆ ที่จะมีส่วนช่วยตอบคำถามหลักด้วย เช่น พรเพ็ญ ฮันตระกูล (2517) "การใช้จ่ายเงินแผ่นดินในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468)" เดชา ฉายะพงศ์ (2518) "ระบบแรงงานบังคับในระบบศักดินาไทย" ญาดา ประภาพันท์ (2519) "ระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยกรุงเก่ายุคต้น" และ สิริลักษณ์ คักดีเกรียงไกร (2521) "ต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (2398-2453)" เป็นต้น

สำหรับทฤษฎีหลัก ที่อาจารย์ฉัตรทิพย์นำมาใช้ศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยนั้น ได้ระบุอย่างชัดเจนในบทความเรื่อง "การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ" (พิมพ์ครั้งแรกปี 2521 และรวมพิมพ์อยู่ใน ฉัตรทิพย์และคณะ 2524: 68-85) คือ ทฤษฎีมาร์กซิสต์ หรือ ทฤษฎีเศรษฐกิจการเมือง เพราะอาจารย์ฉัตรทิพย์เห็นว่า เหมาะสมสำหรับใช้เป็นกรอบในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงระยะยาว ในทัศนะของอาจารย์ฉัตรทิพย์ ทฤษฎีนี้มุ่งอธิบายการเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจ ในช่วงเปลี่ยนผ่านจากระบบศักดินามาเป็นระบบทุนนิยม ตรงประเด็นเกี่ยวกับความขัดแย้งระหว่างชนชั้นสำคัญ 3 ฝ่ายคือ เจ้านายขุนนาง นายทุน และกรรมสิทธิ์และชาวนา ซึ่งปรากฏให้เห็นได้อย่างดีในความสัมพันธ์ทางการผลิต เช่นระบบกรรมสิทธิ์ โดยเชื่อมโยงกับรัฐ การพัฒนาเทคโนโลยี การเกิดชนชั้นใหม่ และการปฏิบัติ ตลอดจนอิทธิพลของจักรวรรดินิยมที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงในส่วนของทฤษฎีมานุษย-

วิทยาและสังคมวิทยาเศรษฐกิจนั้น อาจารย์ฉัตรทิพย์เพียงแต่อ้างถึงเท่านั้นในระยะแรกนี้ แต่ยังไม่ได้นำมาใช้อย่างจริงจัง (ฉัตรทิพย์และคณะ 2524: 71-73)

ในบทความเรื่อง “สังคมศาสตร์สำหรับประเทศไทย” (พิมพ์ครั้งแรกใน **จุฬารัตน์** 2522 และรวมพิมพ์ใน ฉัตรทิพย์และคณะ 2524) และบทความเรื่อง “ว่าด้วยทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ไทย” (ฉัตรทิพย์และคณะ 2524) อาจารย์ฉัตรทิพย์ได้ย้ำถึงเหตุผลอีกครั้งอย่างชัดเจนที่เน้นทฤษฎีมาร์กซิสต์ในฐานะเป็นทฤษฎีหลักทางสังคมศาสตร์ ที่เหมาะสำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย เพราะเห็นว่า ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองครอบคลุมครบทุกประเด็นของการศึกษาทางสังคมศาสตร์ ซึ่งจะต้องประกอบด้วยประเด็นหลักๆ 3 ประการคือ โครงสร้างระบบ วิวัฒนาการของระบบ และความขัดแย้งในระบบ ด้วยเหตุนี้เอง ทฤษฎีดังกล่าวจึงมีลักษณะเคลื่อนไหว เพราะมุ่งอธิบายการเปลี่ยนแปลงระบบโดยรวม ที่มักมีรากเหง้าจากความขัดแย้ง ตามความเป็นจริงของระบบทั้งหมด แต่ในงานศึกษาจริงๆ แล้ว อาจารย์ฉัตรทิพย์จะนำเอาประเด็นความขัดแย้งในระบบมาพิจารณาน้อยกว่า 2 ประเด็นแรก ดังจะเห็นได้จากผลการศึกษาต่อมา

ผลของการศึกษาในระยะแรก พิมพ์ออกมาเป็นหนังสือภาษาอังกฤษ 3 เล่ม คือ Chatthip and Suthy (eds.) (1976 และ 1977) และ Chatthip, Suthy and Montri (eds.) (1978) ซึ่งประกอบด้วยบทนำ ที่ให้ข้อสรุปจากการศึกษา และการรวบรวมเอกสารจากหोजดหมายเหตุ ต่อมาจึงค่อยๆ ทอยพิมพ์เฉพาะบทนำออกมาเป็นภาษาไทย รวมอยู่ในหนังสือ 2 เล่มหลักคือ ฉัตรทิพย์ (บก.) (2523) **วิวัฒนาการทุนนิยมไทย** และ ฉัตรทิพย์ และคณะ (2524) **เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย** สำหรับเล่มหลังได้รวบรวมบทความต่างๆ ที่สะท้อนผลงานของอาจารย์ฉัตรทิพย์ในระยะแรกไว้อย่างครบถ้วน

ผลการศึกษาในช่วงแรกนี้ได้ข้อสรุปสำคัญๆหลายประการ ที่ให้ภาพโครงสร้างของระบบเศรษฐกิจไทย และการเปลี่ยนแปลงอย่างกว้างๆ ซึ่งมักอิงตามกรอบทฤษฎีค่อนข้างมาก ขณะที่ใช้ข้อมูลเอกสารสนับสนุนอย่างไม่เคร่งครัดกับเงื่อนไขของเวลานัก เริ่มจากบทความแรกเรื่อง “**ระบบเศรษฐกิจไทย 1851-1910**” (จักรทิพย์และคณะ 2524) อาจารย์จักรทิพย์อธิบายปัญหาของการเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจไทยจาก 2 ด้านหลัก คือ ด้านการผลิต และ ด้านสถาบันเศรษฐกิจการเมือง

ในด้านการผลิต อาจารย์จักรทิพย์ ยืนยันว่า สังคมไทยก่อนปี พ.ศ. 2394 มี**ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ** เป็นส่วนใหญ่ ซึ่งหมายถึง “แต่ละครอบครัวผลิตของจำเป็นแทบทุกอย่างเอง การค้าภายในประเทศอยู่ในขอบเขตแคบและเป็นการแลกเปลี่ยนของกับของ การใช้เงินไม่แพร่หลาย การเคลื่อนย้ายผลผลิตปรากฏในรูปการส่งส่วย” (จักรทิพย์และคณะ: 123)

ส่วนการค้ากับต่างประเทศมีปริมาณน้อย และจะอยู่ภายใต้การผูกขาดของรัฐทั้งหมด ในสภาวะดังกล่าวจึงไม่มีการแบ่งงานกันทำและไม่มี การผลิตเพื่อขาย จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2398 เมื่อไทยถูกบังคับให้เข้าร่วมค้าขายกับต่างประเทศ ตามสนธิสัญญาบาวริง ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพจึงค่อยๆแตกสลายลง เพราะอิทธิพลของสินค้าอุตสาหกรรมราคาถูกจากต่างประเทศ ชาวนาไทยก็เริ่มผลิตเพื่อขาย เพื่อหาเงินมาซื้อของจากต่างประเทศ ทำให้อุตสาหกรรมพื้นบ้านค่อยๆล้มละลาย ขณะที่เกิดการผลิตเพื่อการค้าแบบเมืองขึ้นตามความต้องการของจักรวรรดินิยม พร้อมๆกับการขยายตัวของการค้าภายใน และเศรษฐกิจเงินตรา แต่การพัฒนาเทคนิคการผลิตยังคงอยู่ในระดับต่ำ เพราะส่วนเกินส่วนใหญ่ตกอยู่กับชาวต่างชาติ นายทุนการค้า เจ้าที่ดิน และที่สำคัญคือ การผลิตเพื่อการค้าแบบเมืองขึ้นไม่ได้ทำลายระบบศักดินาเดิมลง (จักรทิพย์และคณะ: 124-140)

ในด้านสถาบันเศรษฐกิจการเมืองนั้น อาจารย์ฉัตรทิพย์สรุปตามกรอบของทฤษฎีวิถีการผลิตแบบเอเชียว่า ระบบศักดินาทำให้การเปลี่ยนแปลงสถาบันต่างๆล่าช้า เพราะการรวมศูนย์อำนาจของพระมหากษัตริย์ทั้งในการควบคุมที่ดิน แรงงาน และทุน ดังปรากฏว่า กรรมสิทธิ์ในที่ดินจะกระจุกตัวอยู่กับชนชั้นศักดินา ซึ่งมีผลให้กรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลเป็นสถาบันที่อ่อนแอในสังคมไทย ขณะที่ศักดินาเจ้าที่ดินสามารถตัดทวงส่วนเกินจากค่าเช่า ที่เกิดจากการผลิตเพื่อการค้ามากขึ้น ส่วนอำนาจการควบคุมแรงงานของชนชั้นศักดินา จะอยู่ในรูปของการเกณฑ์แรงงาน ทำให้ไม่มีเสรีชน และเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาชนชั้นกรรมกรในพื้นที่เมือง ซึ่งอาจารย์ฉัตรทิพย์ชี้ว่า ลักษณะเช่นนี้ต่างจากระบบฟิวด์ลของยุโรป ตรงที่อำนาจในการควบคุมแรงงานกระจายอยู่กับขุนนาง สำหรับการควบคุมทุนนั้นจะดำเนินการผ่านระบบภาษี ซึ่งมักจะถูกนำไปใช้ไปเพื่อบริโภคในระดับสูง และเหลือสำหรับการพัฒนาต่างๆเพียงเล็กน้อยเท่านั้น (ฉัตรทิพย์และคณะ: 141-148)

นอกจากนั้น อาจารย์ฉัตรทิพย์ยังอธิบายต่อไปอีกว่า การดำรงอยู่ของระบบศักดินาได้ขัดขวางการพัฒนาชนชั้นกรรมกรในพื้นที่เมือง และก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสถาบันพื้นฐานอย่างจำกัด ทั้งนี้เพราะชาวนาถูกขูดรีดอย่างหนักจากภาษีและการเกณฑ์แรงงาน ขณะที่นายทุนพ่อค้าชาวจีน แม้จะมีอิสระอยู่บ้าง แต่ก็ยังอ่อนแอ เนื่องจากต้องพึ่งผลประโยชน์จากระบบศักดินา ในรูปต่างๆเช่น อำนาจในการจัดเก็บภาษี และการร่วมมือทางธุรกิจ ซึ่งมีผลให้นายทุนจีนไม่สามารถเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ และไม่สามารถแข่งขันกับทุนต่างประเทศได้ จึงทำหน้าที่เป็นเพียงนายหน้าของนายทุนต่างชาติเท่านั้น แม้จะมีการพัฒนาสถาบันอยู่บ้าง เช่น การเลิกทาสและเลิกไพร่ แต่ก็ยังเป็นเพียงการเพิ่มแรงงานในการผลิตข้าว เพื่อการส่งออกมากกว่าการสิ้นสุดของสถาบันศักดินา (ฉัตรทิพย์และคณะ: 148-155)

ต่อมาอาจารย์ฉัตรทิพย์ได้เขียนบทความที่สองร่วมกับ ดร. สุธี เรื่อง “ระบบเศรษฐกิจไทย 1910-1932” (ฉัตรทิพย์และคณะ 2524: 183-208) เพื่ออธิบายปัญหาการด้อยพัฒนาที่เกิดจากการครอบงำของระบบศักดินาเพิ่มเติม ในประเด็นสำคัญ 2 ประการคือ ความล้มเหลวในการสร้างพลังการผลิต และอุปสรรคต่อการเติบโตของกรรมวิธีอิสระ

ในประเด็นแรก อาจารย์ฉัตรทิพย์อิงกรอบทฤษฎีเศรษฐกิจด้อยพัฒนา เพื่อชี้ว่าเศรษฐกิจไทยด้อยพัฒนาทั้งด้านผลิตภาพการผลิตทางการเกษตร ด้านการพัฒนาอุตสาหกรรม ด้านฐานอำนาจทางการเงิน และด้านโครงสร้างเศรษฐกิจและสังคมพื้นฐาน เพราะรัฐและชนชั้นศักดินาไม่สนใจลงทุนในด้านเหล่านั้น เช่น การสร้างระบบชลประทาน และการศึกษา แต่มักจะมุ่งสร้างงานที่เป็นประโยชน์ต่อชนชั้นนำเอง เช่น การสร้างกองทัพ ขณะที่ชาวนาขาดความมั่นคงในการถือครองที่ดิน ทำให้ขาดแรงจูงใจในการพัฒนาการผลิต (ฉัตรทิพย์และคณะ 2524: 183-194)

ในประเด็นที่สอง ถือว่าเป็นผลสืบเนื่องมาจากประเด็นแรก พร้อมๆ กับการดำรงอยู่ของระบบศักดินา มีส่วนทำให้ชนชั้นกรรมวิธีของไทยทั้ง 2 กลุ่มไม่มีอิสระ เพราะกลุ่มแรกคือ นายทุนข้าราชการ ต้องขึ้นต่อเจ้าศักดินา ขณะที่กลุ่มที่สอง คือนายทุนนายหน้า ต้องขึ้นอยู่กับนายทุนต่างประเทศ ในสภาวะดังกล่าว ระบบเศรษฐกิจไทยจึงไร้เสถียรภาพและเกิดวิกฤตการณ์ขึ้นหลายครั้ง ส่งผลให้เกิดแรงผลักดันเพื่อแสวงหาทางเลือกใหม่ 2 แนวทาง คือ แนวทางแรก การปฏิรูปให้เป็นทุนนิยมประชาธิปไตย หรือสังคมนิยมประชาธิปไตย และ แนวทางที่สอง การปฏิวัติแบบบอลเชวิค แต่ในที่สุดก็เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ยกเลิกระบบสมบูรณาญาสิทธิราช ในปี พ.ศ. 2475 ซึ่ง “ล้มทะลายระบบเศรษฐกิจศักดินาที่ดำรงมาช้านานลงได้บางส่วน” (ฉัตรทิพย์และคณะ 2524: 194-200)

หลังจากนั้น อาจารย์ฉัตรทิพย์ได้เขียนบทความอีกเรื่องหนึ่ง คือ “การแสวงหาระบบเศรษฐกิจใหม่ หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองของไทย” (ฉัตรทิพย์และคณะ 2524: 209-225) เพื่ออธิบายว่าทำไมการเปลี่ยนแปลงการปกครอง จึงล้มเลิกระบบศักดินาได้เพียงบางส่วนเท่านั้น เฉพาะด้านการเมือง ส่วนด้านเศรษฐกิจแล้วไม่เปลี่ยนแปลงมากนัก ด้วยการวิเคราะห์ลักษณะทางโครงสร้างของระบบ 2 ด้าน ด้านแรกนั้นเกี่ยวกับลักษณะทางชนชั้นและอุดมการณ์ของคณะราษฎร อีกด้านหนึ่งเกี่ยวกับลักษณะภาวะวิสัยของระบบเศรษฐกิจในช่วงนั้น

ในด้านแรกนั้น อาจารย์ฉัตรทิพย์อธิบายว่า “คณะราษฎรเป็นพรรคการเมืองที่ไม่มีความเข้มแข็งทั้งทางด้านอุดมการณ์และการจัดองค์กร” ขาดอุดมการณ์ทางเศรษฐกิจที่ชัดเจน ทั้งนี้เพราะสมาชิกไม่ได้มีรากฐานมาจากชนชั้นกรรมวิธีที่เป็นอิสระ และแทบไม่ได้รับการสนับสนุนทางเศรษฐกิจ หรือมีความสัมพันธ์กับพ่อค้าชาวจีน หากแต่เป็นข้าราชการทหารและพลเรือนที่มีฐานอำนาจอยู่ในระบบศักดินา จึงขาดความพร้อมในการปฏิวัติกรรมวิธี (ฉัตรทิพย์และคณะ 2524: 210-211)

สำหรับด้านภาวะวิสัย ปรากฏว่าระบบทุนยังไม่ได้ก่อตัวขึ้น ชนชั้นกรรมวิธียังไม่มีอิสระ แยกออกจากชนชั้นศักดินาได้ ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้คณะราษฎรอ่อนแอ และสามารถก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงได้เพียงระดับหนึ่ง แต่ไม่สามารถปฏิรูประบบกรรมสิทธิ์ที่ดิน ยกเลิกระบบเจ้าขุนมูลนายในระบบราชการ หรือล้มเลิกวัฒนธรรมศักดินา (ฉัตรทิพย์และคณะ 2524: 212-213)

ด้วยเหตุนี้เองคณะราษฎรจึงปฏิเสธแผนเศรษฐกิจของนายปรีดี พนมยงค์ แต่หันไปรับข้อเสนอของหลวงวิจิตรวาทการ ทั้งนี้เพราะแผนเศรษฐกิจของนายปรีดี เสนอให้เปลี่ยนระบบกรรมสิทธิ์ที่ดินมาเป็นของรัฐ และให้รัฐเร่งรัดการพัฒนาเศรษฐกิจร่วมกับสหกรณ์ ซึ่งเท่ากับเปลี่ยนระบบ

เศรษฐกิจแบบศักดินาให้เป็นระบบสังคมนิยม จึงถูกต่อต้านอย่างหนักจากชนชั้นศักดินา ส่วนข้อเสนอของหลวงวิจิตรวาทการนั้น คือการผลักดันให้เกิดระบบเศรษฐกิจชาตินิยม โดยให้รัฐซื้อที่ดินจากเจ้าของเดิม แล้วนำมาขายให้ชาวนาแบบค่อยเป็นค่อยไป ซึ่งกระทบชนชั้นศักดินาไม่มากนัก ขณะที่สนับสนุนให้ชนชั้นกลางรายย่อยรวมตัวกันเป็นสหกรณ์ในรูปสมาคมอาชีพเพื่อรัฐจะได้ช่วยเหลือสะดวกขึ้น พร้อมทั้งไม่ขัดขวางการขยายตัวของนายทุนอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ ภายใต้การควบคุมของรัฐ ซึ่งก็คือระบบทุนนิยมโดยการนำของรัฐนั่นเอง (ฉัตรทิพย์และคณะ 2524: 213-220)

ผลของการใช้ระบบเศรษฐกิจชาตินิยมของหลวงวิจิตรวาทการทำให้ทุนพาณิชย์ไทยขยายตัวต่อไปได้บ้าง แต่ก็ไม่เพียงพอที่จะพัฒนาระบบทุนนิยมให้สมบูรณ์ เพราะยังคงอิงอยู่กับอำนาจรัฐและระบบราชการในท้ายที่สุดจึง “ไม่สามารถสลัดความผูกพันกับศักดินานิยมและจักรวรรดินิยมได้เด็ดขาด” (ฉัตรทิพย์และคณะ 2524: 221-223)

บทความที่เปรียบเสมือนบทสรุปรวบยอดของการค้นพบสำคัญๆ ของการศึกษาในช่วงแรกนี้ ปรากฏในบทความเรื่อง “ปัญหาพัฒนาการเศรษฐกิจไทย” (พิมพ์ครั้งแรกใน 23 ตุลาคม 2521 และรวมพิมพ์ใน ฉัตรทิพย์และคณะ 2524: 312-323) ในบทความนี้ อาจารย์ฉัตรทิพย์ได้ตอบคำถามที่ตั้งไว้แต่แรกเริ่มอย่างชัดเจน โดยเฉพาะคำถามที่ถือว่าเป็นหัวใจของปัญหาความด้อยพัฒนาของเศรษฐกิจไทย ดังคำถามที่ว่า ทำไมประเทศไทยจึงขาดพัฒนาการของชนชั้นกรรมวิธีอิสระ ซึ่งเป็นคำถามในเชิงเปรียบเทียบกับการพัฒนาการของยุโรปและญี่ปุ่น ที่อาจารย์ฉัตรทิพย์มักใช้ตรวจสอบกับกรณีของสังคมไทยอยู่เสมอๆ คำตอบได้ระบุชัดว่ามีสาเหตุสำคัญ 2 ประการคือ การรวมศูนย์อำนาจของระบบศักดินาไทย และ แรงกดดันของชุมชนหมู่บ้าน ซึ่งก็คือการจำลองลักษณะสำคัญของพันธุนาการที่ปรากฏในวิถีการผลิตแบบเอเชียในทัศนะของอาจารย์ฉัตรทิพย์นั่นเอง สาเหตุ

สำคัญที่อาจารย์ฉัตรทิพย์สรุปเช่นนี้ ก็เพราะมีความไฝฝืนเล็กๆ ที่อยากเรียกร้องให้ชนชั้นกระฎุมพีอิสระ หรือชนชั้นกลางลุกขึ้นมาแบกรับภาระกิจในการพัฒนาสังคมไทยแทนชนชั้นอื่นๆ ในสังคม ที่ล้วนตกอยู่ใต้พันธนาการทั้ง 2 ด้านของสังคม (ฉัตรทิพย์และคณะ 2524: 320-323)

การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในช่วงแรกนี้ อาจารย์ฉัตรทิพย์จะเน้นการศึกษาถึงสาเหตุประการแรกเป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้ก็เพื่ออธิบายว่า แม้ระบบเศรษฐกิจไทยจะพัฒนาระบบทุนนิยม ที่มาจากภายนอกขึ้นบ้างแล้ว แต่ก็ยังไม่สามารถขจัดระบบศักดินาให้หมดไปได้ เพราะการรวมศูนย์อำนาจของระบบศักดินานั้นสามารถครอบงำโครงสร้างหลักของสังคมอยู่เช่นเดิม ไม่ว่าจะเป็นระบบกรรมสิทธิ์ ระบบราชการ และระบบวัฒนธรรม ส่วนสาเหตุประการหลัง ได้พูดถึงเพียงเล็กน้อยว่า ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพค่อยๆ แตกสลายไปบางส่วน หลังจากการเปิดให้มีการค้ากับต่างประเทศอย่างเสรี ซึ่งให้นัยในเชิงลบตามแนวคิดทางทฤษฎี เพราะถือว่าเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาสังคม แต่ในการศึกษาในช่วงที่สอง อาจารย์ฉัตรทิพย์จะหันไปเน้นการศึกษาสาเหตุประการที่สอง ด้วยการศึกษาด้านประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านไทย มีผลให้เกิดมุมมองไปในเชิงบวกมากขึ้น ซึ่งถือเป็นจุดเปลี่ยนทางความคิดและวิธีการศึกษาที่สำคัญอีกช่วงหนึ่ง ดังจะได้กล่าวต่อไป

ช่วงที่ 2 การศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้าน (พ.ศ 2522-2527)

การศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญอีกจุดหนึ่งในแนวทางการศึกษาสังคมไทยของอาจารย์ฉัตรทิพย์ ซึ่งค่อยๆ ก่อตัวขึ้นจากอิทธิพลทางความคิด ที่มีที่มาจาก 3 ด้านด้วยกัน คือ ด้านแรก จากแนวคิดทางทฤษฎีและความไฝฝืน ด้านที่สอง จากวิธีการศึกษา และด้านที่สาม จากกระแสการศึกษาท้องถิ่น

ด้านแรกนั้น เกี่ยวพันอย่างลึกซึ้งกับแนวคิดทางทฤษฎี และความใฝ่ฝันของอาจารย์ฉัตรทิพย์ ที่เริ่มมาจากความฝังใจในความคิดแบบอนาธิปัตย์นิยม โดยเฉพาะความคิดของ Kropotkin เกี่ยวกับสังคมอุดมคติในรูปของชุมชนที่ช่วยเหลือกันและกัน ต่อมาในปี พ.ศ. 2512 อาจารย์ฉัตรทิพย์ ได้เรียนรู้เกี่ยวกับลักษณะของความเป็นชุมชนมากขึ้น เมื่อมีโอกาสแปลหนังสือของ Margaret Mead และ Muriel Brown เรื่อง **The Wagon and The Star** (หรือ **เกวียนอพยพและดวงดาว** ในภาคภาษาไทย) ซึ่งกล่าวถึงการต่อสู้ของชุมชนในเมืองเล็กๆของประเทศสหรัฐอเมริกา และท้ายที่สุดอาจารย์ฉัตรทิพย์ จึงหันมาความสนใจในลักษณะพิเศษของเศรษฐกิจแบบยังชีพของชุมชน ที่ปรากฏในทฤษฎีวิถีการผลิตแบบเอเซีย หลังจากที่ได้ศึกษาในระดับโครงสร้างแล้วในช่วงแรก ทั้งนี้เพื่อแยกแยะให้เห็นข้อแตกต่างจากวิถีการผลิตแบบฟิวทัลของยุโรป ดังจะเห็นว่าในช่วงเดียวกันนี้ อาจารย์ฉัตรทิพย์ กับคณะก็ได้แปลหนังสือเรื่อง **“ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคมยุโรปสมัยกลาง”** ของอังรี ปีแวน (ฉัตรทิพย์ และคณะ แปล 2524) เพื่อประกอบการเปรียบเทียบ

ด้านที่สอง เกี่ยวข้องกับวิธีการศึกษา ซึ่งเริ่มปรากฏตั้งแต่ในช่วงแรกเมื่ออาจารย์ฉัตรทิพย์ กำลังศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ จากเอกสารในหอจดหมายเหตุแห่งชาติ รู้สึกว่าเรื่องราวหลายอย่างเกี่ยวกับหมู่บ้านขาดหายไป จึงเกิดแรงจูงใจที่อยากจะเข้าไปศึกษาหมู่บ้าน ดังที่อาจารย์ฉัตรทิพย์เล่าไว้ในบทความเรื่อง **“หมู่บ้านกับรัฐในกระบวนการพัฒนา”** ว่า “ที่เกิดแรงดลใจเข้าไป ส่วนหนึ่งก็เพราะว่า เอกสารส่วนใหญ่ของเรานั้นมักจะทำให้เรื่องกว้างๆ แต่มักไม่ค่อยให้ความสนใจเรื่องภายในหมู่บ้าน มักจะให้ข้อมูลเพียงว่าหมู่บ้านมีความสงบเรียบร้อยหรือเปล่า รัฐบาลเก็บภาษีหรือเปล่าอย่างนี้ แต่ไม่ค่อยเล่าว่าข้างในชาวบ้านอยู่กันอย่างไร” (ฉัตรทิพย์ 2529: 3) ซึ่งแสดงความอึดอัดใจที่หลักฐานเกี่ยวกับหมู่บ้านในเอกสารราชการ มักจะ

มองหมู่บ้านเฉพาะจากสายตาของรัฐ

จนกระทั่งต่อมา อาจารย์ฉัตรทิพย์ได้อ่านวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของ David Bruce Johnston (1975) เรื่อง “Rural Society and the Rice Economy in Thailand, 1880-1930” ซึ่งใช้ข้อมูลเอกสารหอจดหมายเหตุและข้อมูลจากการสัมภาษณ์ชาวบ้าน ก็สังเกตเห็นว่าข้อมูลจากการสัมภาษณ์ช่วยในการวิเคราะห์ที่ได้แปลกออกไป จึงสนใจอยากใช้วิธีการสัมภาษณ์ชาวบ้านบ้าง อาจารย์ฉัตรทิพย์ เล่าไว้ในการให้สัมภาษณ์กับ **จุลสารไทยคดีศึกษา** (รวมพิมพ์อยู่ในหนังสือ **บ้านกับเมือง**) ว่า นี่คือแรงบันดาลใจอันแรก ต่อมาเมื่อผมได้ออกไปสัมภาษณ์ชาวบ้าน ผมก็ได้แรงบันดาลใจอันที่สอง คือผมรู้สึกว่าคุณบ้านมีความเป็นตัวของตัวเองสูง ในชุมชนมีปัญญาชน มีนักประวัติศาสตร์และมีผู้รู้ของตัวเอง” (ฉัตรทิพย์ 2529: 108) ซึ่งถือเป็นจุดเริ่มต้นของความสนใจที่จะมองหมู่บ้านจากสายตาของชาวบ้านเอง

ด้านที่สาม เกี่ยวกับกระแสการศึกษาท้องถิ่น ซึ่งค่อยๆ เริ่มก่อตัวขึ้นอย่างเด่นชัดหลังปี พ.ศ. 2516 ดังปรากฏว่านักวิชาการและปัญญาชนในท้องถิ่นต่างหันมาสนใจศึกษาท้องถิ่นของตนเองในเชิงสถาบัน นโยบายปฏิรูปการศึกษาของกระทรวงศึกษาธิการที่ให้กระจายอำนาจการจัดหลักสูตรและการส่งเสริมให้คนในท้องถิ่นรู้จักตัวเอง และประวัติศาสตร์ของตนเองมากขึ้น ได้กระตุ้นให้สถาบันการศึกษาในท้องถิ่น โดยเฉพาะวิทยาลัยครูต่างๆ พยายามสร้างหลักสูตรท้องถิ่นศึกษาของตนเอง จนเกิดแรงผลักดันให้มีการจัดสัมมนาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นขึ้นติดต่อกันหลายครั้งในจังหวัดต่างๆ ตั้งแต่ราวปี พ.ศ. 2520 ด้วยความร่วมมือของทั้งนักวิชาการในท้องถิ่นและนักวิชาจากส่วนกลาง เกิดเป็นกระแสและแนวทางการศึกษาท้องถิ่นที่สร้างนักวิชาการขึ้นจำนวนมาก ตลอดจนการจัดตั้งศูนย์วัฒนธรรมขึ้นในจังหวัดต่างๆ โดยกระทรวงศึกษาธิการสนับสนุนด้านงบ

ประมาณ (ดูรายละเอียดใน Thongchai 1995 : 110-111) อาจารย์ฉัตรทิพย์ ก็ได้เข้าร่วมการสัมมนาดังกล่าวหลายครั้ง และได้ร่วมเสนอวิธีการศึกษา เศรษฐกิจหมู่บ้านด้วย จึงเกิดความสนใจประวัติศาสตร์หมู่บ้าน

ต่อมาก็มีผู้สนใจทำวิทยานิพนธ์ปริญญาโท เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจชนบท เริ่มต้นจาก สุวิทย์ ไพทยวัฒน์ (2521) ศึกษาในภาคกลาง ชูสิทธิ์ ชูชาติ (2523) ศึกษาในภาคเหนือ และ ประนุช ทรัพย์สาร (2524) ศึกษาในภาคอีสาน อาจารย์ฉัตรทิพย์ในฐานะที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ได้ร่วมติดตาม นักศึกษาลงไปสัมภาษณ์ชาวบ้านด้วย ทำให้ตัดสินใจศึกษาประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจหมู่บ้านอย่างเต็มที่ในเวลาต่อมา

เมื่ออาจารย์ฉัตรทิพย์เริ่มสนใจศึกษาหมู่บ้าน ในฐานะเป็นมิติ สำคัญในไทยศึกษานั้น พบว่ามีการศึกษาหมู่บ้านไทยอยู่ก่อนบ้างแล้ว ใน วิชาการบางแขนง เช่น วิชาภาษาไทยที่ศึกษาด้านคติชนและวรรณกรรม ท้องถิ่น ที่แสดงถึงชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้าน วิชาโบราณคดีที่สนใจ ชีวิตของชุมชนชาวบ้านเกี่ยวข้องกับการสร้างโบราณสถานต่างๆ และวิชา มานุษยวิทยา ที่ศึกษาสังคมหมู่บ้านใดหมู่บ้านหนึ่งอย่างละเอียดในช่วงเวลา เดียว ในลักษณะที่เรียกว่า “การศึกษาชุมชน” (Community Study)

แต่อาจารย์ฉัตรทิพย์ ยังไม่พอใจนักกับภาพของหมู่บ้านที่ได้จาก วิชาการเหล่านั้น ในบทความเรื่อง “การศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านไทย” อาจารย์ฉัตรทิพย์วิจารณ์แนวการศึกษาดังกล่าวว่า “เป็นการให้ข้อเท็จจริง ทั่วๆไปแบบพรรณนา ไม่ได้มีการจัดระบบข้อมูลให้เห็นเป็นโครงสร้างหมู่บ้าน ขาดการโยงความสัมพันธ์ของปัจจัยเศรษฐกิจการเมืองและวัฒนธรรม ภายในหมู่บ้าน และการโยงระบบหมู่บ้านกับสังคมชาติและระดับโลก รวมทั้งมักไม่พิจารณาหมู่บ้านในแง่การเปลี่ยนแปลง ในแง่กระบวนการที่ วิวัฒนาการมาในประวัติศาสตร์” (ฉัตรทิพย์ 2527 : 275) และยังได้วิจารณ์ เพิ่มเติมในอีกบทความหนึ่งคือ “การศึกษาเศรษฐกิจการเมืองท้องถิ่น :

ความหมายและความสำคัญ” ว่า การศึกษาแนวโครงสร้างและหน้าที่ โดยเฉพาะในสาขามานุษยวิทยา มักให้ “ภาพหมู่บ้านค่อนข้างปรากฏเป็นแบบอุดมคติ มีความผสมกลมกลืนทั้งกับธรรมชาติ กับคนในหมู่บ้านเอง และกับสังคมภายนอก มองไม่เห็นความขัดแย้ง” (ฉัตรทิพย์ 2527: 10)

ด้วยเหตุนี้เอง ในบทความเรื่อง “การศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านไทย” อาจารย์ฉัตรทิพย์ จึงเสนอให้ศึกษาหมู่บ้านโดยแนวแบบประวัติศาสตร์ ซึ่งเคยมีแบบอย่างมาก่อนบ้างแล้ว ในงานบางชิ้นของพระยาอนุมานราชธน ผู้ที่อาจารย์ฉัตรทิพย์ยกย่องว่าเป็นปราชญ์ของสังคมไทยโดยแท้ เพราะได้ศึกษาความเปลี่ยนแปลงของชีวิตชาวนาไทย เป็นแบบกระบวนการทางประวัติศาสตร์ ในงานเรื่อง “ชีวิตของชาวนา” และ “ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน” (ฉัตรทิพย์ 2527: 275)

แต่การกำหนดกรอบความคิดและแนวการศึกษาหมู่บ้านนั้น อาจารย์ฉัตรทิพย์ได้รวบรวมไว้อย่างค่อนข้างเป็นระบบในหนังสือเรื่อง “บ้านกับเมือง” (ฉัตรทิพย์ 2529) ซึ่งมาจากคำบรรยายในช่วงปี พ.ศ. 2527-2529 ที่เสนอแนวการศึกษา “เศรษฐศาสตร์การเมืองแนวประวัติศาสตร์” อันเป็นความพยายามที่จะผสมผสานมิติต่างๆ ในการศึกษาหมู่บ้านอย่างรอบด้าน และไม่ใช่เพียงเพื่อเป้าหมายทางวิชาการด้านเดียว หากเพื่อส่งผลต่อการพัฒนาสังคมอีกด้านหนึ่งด้วย โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากพลังภายในของคนในท้องถิ่นเอง เพราะอาจารย์ฉัตรทิพย์เห็นว่า การพัฒนาไม่จำเป็นต้องผ่านการแตกสลายของชุมชน และความทุกข์ยากของชาวบ้าน (ฉัตรทิพย์ 2529: 19 และ 75-79) ซึ่งมีส่วนอย่างสำคัญในการกำหนดแนวทางในการศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้าน และการเลือกเน้นทฤษฎีเพียงบางประเด็น ที่สอดคล้องกับอุดมคติและความใฝ่ฝันเกี่ยวกับลักษณะพิเศษของชุมชน

ในบทความเรื่อง “การศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” อาจารย์ฉัตรทิพย์ ได้อธิบายความหมายของมิติทางประวัติศาสตร์ในการศึกษาหมู่บ้านว่ามีนัยสำคัญ 2 ประการคือ ประการแรก **“เป็นการศึกษาระยะยาวมาก”** เพราะจะช่วยให้เห็นภาพที่ต่อเนื่อง และเห็นศักยภาพของหมู่บ้าน และ ประการที่สอง **“เป็นการศึกษาจากแง่มุมของความทรงจำร่วมกันของชาวบ้าน** เป็นการศึกษาที่ร้อยกรองมาจากการสัมภาษณ์ผู้เฒ่าผู้แก่ เป็นประวัติศาสตร์จากผู้ ที่เสียงของเขาไม่เคยมีที่ในสังคมไทย สาระของประวัติศาสตร์ใหม่นี้ สอดคล้องกับความนึกคิดของชาวบ้าน เกี่ยวข้องกับการเอาประวัติศาสตร์หมู่บ้านคืนให้ชาวบ้านด้วย เพราะหากเราเขียนประวัติศาสตร์ชาวบ้านเอาเองตามความรู้สึกของเรา ให้ชาวบ้านอ่าน ชาวบ้านจะรู้สึกว่ามันไม่ใช่ ประวัติศาสตร์ของเขา ตรงกันข้าม ถ้าเราพยายามเขียนจากการบอกเล่าของคนเฒ่าคนแก่ **เราเพียงเอามาร้อยกรองให้มันต่อเนื่อง** โดยสาระเป็นประวัติศาสตร์ที่เขาเขียนขึ้นเองเขาจะรับได้มากขึ้น สิ่งนี้เกี่ยวพันโดยตรงกับการรื้อฟื้นวัฒนธรรมชุมชน และการพัฒนาโดยเน้นศักยภาพของท้องถิ่น” (ฉัตรทิพย์ 2529: 31-33)

ในความคิดของอาจารย์ฉัตรทิพย์ ความนึกคิดของชาวบ้านและศักยภาพของท้องถิ่น ถือเป็นจุดเชื่อมระหว่างมิติทางประวัติศาสตร์และมิติทางเศรษฐกิจการเมือง เพราะเป็นการมองจากพลังพลวัตภายในท้องถิ่น ในฐานะเป็นตัวกระทำ ไม่ใช่สิ่งที่ถูกกระทำ ซึ่งสะท้อนถึงมุมมองแบบมนุษยธรรมที่ฝังใจอาจารย์ฉัตรทิพย์ตลอดมา แต่การจะเข้าใจพลังดังกล่าวได้นั้น จะต้องอาศัยแนวการศึกษาแบบเศรษฐกิจการเมือง ที่อาจารย์ฉัตรทิพย์เสนอไว้ในบทความเรื่อง “การศึกษาเศรษฐกิจการเมืองท้องถิ่น : ความหมายและความสำคัญ” ซึ่งมีหลักการสำคัญๆ อย่างน้อย 4 ประการด้วยกัน คือ

ประการแรก ศึกษาเศรษฐกิจเป็นแกนกลาง โดยเฉพาะความสัมพันธ์ทางการผลิตที่เชื่อมโยงกับโครงสร้างอำนาจ และระบบวัฒนธรรม

ประการที่สอง ศึกษากระบวนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากพลวัตภายในท้องถิ่น

ประการที่สาม ศึกษาความเชื่อมโยงระหว่างท้องถิ่นกับระบบเศรษฐกิจสังคมภายนอก

ประการสุดท้าย ศึกษาความขัดแย้งภายในท้องถิ่น และระหว่างท้องถิ่นกับสังคมภายนอก

ทั้งหมดนี้ต้องศึกษาภายใต้เงื่อนไขของสภาพพื้นที่ ระบบนิเวศ และประชากรท้องถิ่น (ฉัตรทิพย์ 2527: 12-13)

นอกจากแนวการศึกษาแบบเศรษฐกิจการเมืองเชิงประวัติศาสตร์แล้ว อาจารย์ฉัตรทิพย์ยังระบุอย่างชัดเจนว่า ในการออกไปศึกษาหมู่บ้านนั้น มีแนวความคิดเชิงทฤษฎีอยู่ในใจ สำหรับเป็นกรอบในการตั้งคำถาม และทฤษฎีดังกล่าวก็คือทฤษฎีมาร์กซิสต์ว่าด้วย **วิธีการผลิตแบบเอเชีย** (ฉัตรทิพย์ 2529: 62 และ 82) ซึ่งมีจุดเน้นเพิ่มเติมจากที่เคยใช้ในการศึกษาช่วงแรกอยู่บ้าง แต่จุดหลักก็ยังคงอยู่ในประเด็นที่ว่า หมู่บ้านมีลักษณะพิเศษที่สามารถคงอยู่อย่างยาวนาน เพียงแต่ไม่ใช่เพราะมีการผลิตแบบยังชีพเท่านั้น หากยังเน้นลักษณะสำคัญอีก 2 ประการคือ แรงเกาะเกี่ยวภายในของหมู่บ้าน ซึ่งวางอยู่บนพื้นฐานของน้ำใจในการช่วยเหลือกัน และความมีอิสระของหมู่บ้านที่รัฐเข้าแทรกแซงอย่างจำกัด (ฉัตรทิพย์ 2529: 63-75 และ 82-90) ขณะที่ประเด็นเรื่องการถือกรรมสิทธิ์ร่วมกันจะลดความสำคัญไปจากความคิดในช่วงนี้

ด้วยเหตุนี้เอง แทนที่อาจารย์ฉัตรทิพย์จะตั้งคำถามว่า เศรษฐกิจหมู่บ้านเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร ตามแนวการศึกษาเศรษฐกิจการเมืองเชิงประวัติศาสตร์ ที่ได้วางกรอบไว้อย่างชัดเจนแล้วข้างต้น อาจารย์ฉัตรทิพย์กลับตั้งคำถามสำหรับการศึกษาในช่วงที่สองนี้ทำนองว่า ชุมชนหมู่บ้านไทยมีลักษณะอย่างไรในระบบก่อนทุนนิยม และระบบทุนนิยมกระทบชุมชน

หมู่บ้านของไทยอย่างไร (จักรทิพย์ 2538: 3) ซึ่งน่าจะสะท้อนความฝังใจในทฤษฎีและอุดมคติมากกว่าแนวการศึกษา ขณะที่ นิธิ ก็ตั้งข้อสังเกตในการวิจารณ์หนังสือเรื่อง บ้านกับเมือง เช่นเดียวกันว่า ดูเหมือนอาจารย์จักรทิพย์จะพยายามตั้งคำถามเพื่ออธิบายว่า เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างไร และชี้ว่าปัญหาในการอธิบายของอาจารย์จักรทิพย์นั้นน่าจะสืบเนื่องจากเนื้อหาของทฤษฎีวิถีการผลิตแบบเอเชีย ไม่ใช่คำอธิบาย แต่เป็นคำบรรยายมากกว่า ผลก็คือภาพของหมู่บ้านไทยค่อนข้างจะนิ่งอยู่กับที่ (นิธิ 2530: 196)

ในช่วงศึกษาหมู่บ้าน อาจารย์จักรทิพย์ได้พยายามทบทวนแนวคิดต่างๆเกี่ยวกับการโต้เถียงเรื่องวิถีการผลิต โดยเฉพาะความคิดเรื่องวิถีการผลิตแบบเอเชีย และเมื่อได้โอกาสไปพบปะนักวิชาการในต่างประเทศก็ได้ตรวจสอบความชัดเจนทางทฤษฎีทุกครั้ง ในหนังสือเรื่อง แนวคิดนักทฤษฎีสังคมนานาชาติ (จักรทิพย์ 2527) อาจารย์จักรทิพย์ได้กล่าวถึงการสนทนากับนักทฤษฎีในหลายประเทศ ไม่ว่าจะเป็น จีน อินเดีย เนเธอร์แลนด์ และ ลาตินอเมริกา แต่ที่สนใจมากที่สุด น่าจะเป็น **Ferenc Tokei** แห่งประเทศฮังการี ซึ่งเริ่มนำความคิดเรื่องวิถีการผลิตแบบเอเชียกลับมาใช้ใหม่เพื่อศึกษาสังคมจีน ความคิดของ Tokei นั้นส่วนใหญ่จะช่วยตอกย้ำความเข้าใจของอาจารย์จักรทิพย์ เกี่ยวกับวิถีการผลิตแบบเอเชียมากขึ้น แต่บางส่วนจะเน้นการมองในเชิงกระบวนการ โดยเห็นว่าวิถีการผลิตแบบเอเชียนั้นเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ทำให้มีลักษณะแตกต่างกันไปในแต่ละสังคมและช่วงเวลาในประวัติศาสตร์ ซึ่งอาจารย์จักรทิพย์เองยอมรับว่าไม่เคยชินนัก กับวิธีการแบบวิภาษวิธีของมาร์กซิสต์เช่นนี้ (จักรทิพย์ 2527: 31) จึงยังคงเน้นลักษณะที่เป็นอิสระของหมู่บ้านไทย

สำหรับวิธีการศึกษานั้น อาจารย์จักรทิพย์จะเน้นอย่างมากว่า การศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้าน ต้องใช้วิธีประวัติศาสตร์บอกเล่า ด้วยการ

สัมภาษณ์จากผู้เฒ่าผู้แก่เป็นหลัก เพราะการศึกษาจากเอกสารราชการแบบในช่วงแรกนั้น จะให้ภาพจากแง่มุมของรัฐฝ่ายเดียว แต่ไม่สะท้อนชีวิตและความรู้สึกของชาวบ้าน และเมื่อชาวบ้านเองไม่ได้จดบันทึกไว้ การใช้เอกสารของชาวบ้านจึงมีข้อจำกัดมาก ขณะเดียวกันก็เห็นว่า วิธีศึกษาแบบสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วมของนักมานุษยวิทยาก็มีข้อจำกัด เพราะไม่สามารถสังเกตสิ่งที่เกิดขึ้นมาแล้วได้ (ฉัตรทิพย์ 2527: 276)

ดังนั้นอาจารย์ฉัตรทิพย์จึงเห็นว่า วิธีศึกษาแบบประวัติศาสตร์บอกเล่ามีประโยชน์มาก อย่างน้อยก็ 3 ประการด้วยกันคือ ประการแรก ช่วยให้ศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนที่ไม่มีการบันทึกไว้ได้ ประการที่สอง ได้ศึกษาประวัติศาสตร์จากจุดยืนหรือมุมมองของชาวบ้านเอง ประการที่สาม ทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างปัญญาชนกับชาวบ้าน (ฉัตรทิพย์ 2529: 39)

ในส่วนของวิธีการสัมภาษณ์นั้น อาจารย์ฉัตรทิพย์จะใช้วิธีออกไปอยู่ในชุมชนช่วงสั้นๆ แบบไปๆกลับๆ ในวันเดียว และไม่ได้ค้างแรมอยู่ในหมู่บ้านแบบวิธีของนักมานุษยวิทยา แต่จะตระเวนไปตามชุมชนต่างๆ ประมาณ 200 แห่ง ในช่วงเวลา 5-6 ปี ขณะออกไปหมู่บ้านก็จะมีคำถามเตรียมไปชุดหนึ่งที่วางอยู่บนกรอบของทฤษฎีบางส่วน ซึ่งมักจะเป็นคำถามเกี่ยวกับสภาพทั่วไปของหมู่บ้านในด้านต่างๆ เช่น การผลิต ชนชั้น ความเชื่อ ความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับโลกภายนอกและคำถามเกี่ยวกับเหตุการณ์สำคัญๆในชุมชน (ฉัตรทิพย์ 2529: 62) วิธีการเช่นนี้มีข้อจำกัดอยู่บ้างในแง่ที่ไม่สามารถมองเห็นบริบทของพื้นที่ศึกษา และความสลับซับซ้อนของสถาบันและความสัมพันธ์ทางสังคมภายในชุมชนได้ชัดเจน เพราะต้องอาศัยการเก็บข้อมูลระยะยาว ดังนั้นการเก็บข้อมูลระยะสั้นๆจะมีผลต่อการทำความเข้าใจความเคลื่อนไหว และความซับซ้อนของกระบวนการของการเปลี่ยนแปลงในมิติของเวลาในพื้นที่นั้นๆ ดังจะปรากฏให้เห็นข้อจำกัดนี้ในการนำเสนอเนื้อหาที่ได้จากการศึกษา

นอกจากนั้นอาจารย์ฉัตรทิพย์ยังไม่เคร่งครัดกับวิธีการศึกษามากนัก ทำให้ไม่สนใจแยกแยะลักษณะความแตกต่างของคำบอกเล่าของชาวบ้านที่ได้จากการสัมภาษณ์ จึงทำให้เกิดความสับสนว่ามีลักษณะอย่างไรแน่ หลายครั้งอาจารย์ฉัตรทิพย์ดูเหมือนจะเห็นว่าเป็นเพียง “ข้อมูล” ที่ได้จากคำถามตามนัยทางทฤษฎี บางครั้งก็จะถือว่าเป็น “ความจริง” หรือ “สิ่งที่เกิดขึ้นจริงในประวัติศาสตร์” เพราะได้มาจากความทรงจำบนพื้นฐานของอารมณ์ที่แท้จริง และแยกออกได้จากนิทานที่เป็นความเชื่อ (ฉัตรทิพย์ 2529: 44-46) แต่ถ้ายึดตามแนวการศึกษาประวัติศาสตร์บอกเล่าที่กล่าวไว้ข้างต้นแล้ว การบอกเล่าน่าจะสะท้อน “มุมมองของชาวบ้าน” มากกว่า ด้วยเหตุนี้จึงตั้งข้อสังเกตว่า การเอาคำบอกเล่าของชาวบ้านมาร้อยเรียงกันโดยไม่ผ่านการวิเคราะห์ของนักวิชาการ จะถือเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริงในประวัติศาสตร์ได้จริงหรือ หากคำบอกเล่านั้นขัดแย้งกับแนวความคิดของนักวิชาการ หรือคำบอกเล่าของชาวบ้านจะมีลักษณะเป็นแต่เพียงข้อมูลดิบ (นิธิ 2530: 197)

อาจารย์ฉัตรทิพย์ดูจะไม่ได้สนใจปัญหาข้างต้นนัก คงมองลักษณะของคำบอกเล่าว่ามีหลายๆลักษณะรวมๆกันไป ทั้งๆที่คำบอกเล่าของชาวบ้านหลายครั้งก็จะแฝง “ภาพเชิงอุดมคติ” ไว้ด้วย แต่เมื่อไม่ได้นำลักษณะที่แตกต่างกันมาวิเคราะห์ เพราะถือว่าเป็น “มุมมองของชาวบ้าน” หรือเป็น “ความจริง” ก็จะมีผลอย่างสำคัญต่อการนำเสนอภาพของประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้าน ที่อาจจะกลายเป็นเพียงภาพอุดมคติ ที่ขาดความเคลื่อนไหว หรือมีลักษณะไม่ได้แตกต่างจากภาพที่ได้จากสำนักโครงสร้างและหน้าที่ ซึ่งอาจารย์ฉัตรทิพย์วิจารณ์ไว้ก่อนหน้านี้เอง ดังจะปรากฏในการนำเสนอภาพของหมู่บ้านต่อมา

ในช่วงต้น อาจารย์ฉัตรทิพย์ให้ความสนใจกับเหตุการณ์สำคัญ เหตุการณ์หนึ่งในประวัติศาสตร์หมู่บ้าน ที่เรียกว่า **ขบถผู้มีบุญในภาคอีสาน** เพื่อให้ภาพที่แสดงถึงความคงทนของอุดมการณ์ชาวบ้าน ตามกรอบแนวคิด

ทางทฤษฎีวิธีการผลิตแบบเอเชีย ซึ่งปรากฏอยู่ในบทความ 2 ชิ้น คือ “เจ้าผู้มีบุญหนองหมากแก้ว” (ฉัตรทิพย์ และประนุช 2523) และ “อุดมการณ์ขบถผู้มีบุญอีสาน” (ฉัตรทิพย์ และประนุช 2527)

เหตุการณ์ดังกล่าวเป็นการเคลื่อนไหวของชาวบ้านที่รวมตัวกันเพื่อต่อต้านอำนาจรัฐ โดยอาศัยอุดมการณ์เกี่ยวกับสังคมนิยมที่เน้นความเท่าเทียมและการช่วยเหลือกันและกัน ตามพื้นฐานความเชื่อในเรื่องพระศรีอารียเมตไตรย ผ่านทางพิธีกรรมต่างๆ เป็นหลัก ในการระดมให้ชาวบ้านเข้าร่วม ซึ่งปรากฏว่าได้เกิดขึ้นหลายครั้งในภาคอีสาน ที่เป็นชุมชนชายขอบของอำนาจรัฐ นับเป็นจุดเริ่มต้นในการมองเห็นพลังทางวัฒนธรรมของอุดมการณ์และความเชื่อ

ในบทความแรก อาจารย์ฉัตรทิพย์พยายามจะชี้ให้เห็นว่า หากพิจารณาเหตุการณ์เหล่านี้จากแง่มุมของเอกสารราชการแล้ว ก็จะเป็นเรื่องของความเชื่อมหาย แต่จากเนื้อหาของการสัมภาษณ์ชาวบ้านในเชิงประวัติศาสตร์บอกเล่า ที่สะท้อนมุมมองของชาวบ้าน ทำให้เข้าใจนัยของเหตุการณ์ในสายตาของชาวบ้าน ซึ่งแสดงถึงความขัดแย้งว่าดำรงอยู่ในระบบศักดินาหลายด้านด้วยกัน ไม่ว่าจะเป็น **ความขัดแย้งด้านเศรษฐกิจ** ที่เกิดจากการเก็บภาษีของรัฐ ในช่วงเวลาที่ชาวบ้านตกอยู่ในวิกฤตของภัยแล้ง **ความขัดแย้งด้านการเมืองของชนชาติ** ที่ผู้ปกครองชาวไทยขูดรีดชาวบ้านที่เป็นคนลาว และ **ความขัดแย้งด้านศาสนา** ระหว่างพุทธศาสนาแบบชาวบ้านที่ให้ความสำคัญกับสังคมนิยม กับพุทธศาสนาของชนชั้นปกครองที่เน้นกฎแห่งกรรมเพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับการปกครอง ดังปรากฏว่าพระสงฆ์ท้องถิ่นจะมีส่วนร่วมในกรณีขบถผู้มีบุญทุกครั้ง (ฉัตรทิพย์และประนุช 2523: 79-81) แม้ว่าในที่สุดขบถชาวบ้านจะถูกปราบ ผู้นำถูกจับ แต่สำนึกที่เกิดขึ้นในช่วงขบถ ก็ยังคงสืบทอดเป็นหลักปฏิบัติในชีวิตอยู่ต่อมา

ในบทความหลัง อาจารย์ฉัตรทิพย์ได้พยายามอธิบายถึงสำนักและอุดมการณ์ดังกล่าวมาแล้ว ว่าสืบทอดมาในการเคลื่อนไหวเพื่อต่อต้านรัฐของชาวบ้าน และการแสวงหาระบบใหม่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งปรากฏเหตุการณ์ย้อนหลังกลับไปในประวัติศาสตร์ถึง 300 ปี และได้สรุปเป็นลักษณะทั่วไปว่า “ลักษณะเด่นที่น่าฉงนใจที่สุดจากการศึกษาอุดมการณ์ของชนบทผู้มีบุญทั้งหมด คือความคงทนของอุดมการณ์ชุมชนบุพกาลตลอดเวลา 300 ปี หมายความว่า โดยพื้นฐานที่สุดแล้ว ชาวนาอีสานยังคงมีจิตสำนึกแบบสังคมนิยมบุพกาล แม้ว่าสังคมไทยส่วนรวมได้วิวัฒนาการเข้าสู่สังคมศักดินาและสังคมกึ่งศักดินากึ่งทุนนิยม จะอธิบายความจริงในทางทฤษฎีข้อนี้ได้อย่างไร คำอธิบายน่าจะอยู่ที่ลักษณะพิเศษของสังคมศักดินาไทย สังคมศักดินาไทยมีลักษณะหลายประการคล้ายวิธีการผลิตแบบเอเชีย” ถึงกระนั้นก็ตาม ชาวบ้านก็มีการปรับตัวในการใช้อุดมการณ์เชิงอุดมคติที่เน้นความเป็นอิสระของหมู่บ้านจากอำนาจรัฐ ในความสัมพันธ์กับรัฐมาโดยตลอด (ฉัตรทิพย์ และประนุช 2527)

ในระยะต่อมา ลักษณะขัดแย้งและลักษณะเคลื่อนไหวในทำนองปรับตัวของชาวบ้านค่อยๆหายไปจากการศึกษา เมื่ออาจารย์ฉัตรทิพย์พยายามให้ภาพของเศรษฐกิจหมู่บ้าน ในหนังสือเล่มสำคัญของช่วงนี้คือ “เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต” ส่วนหนึ่งเนื่องมาจาก อาจารย์ฉัตรทิพย์จะหันไปเน้นลักษณะของคำบอกเล่าของชาวบ้านในแง่ที่เป็นข้อมูล มากกว่าในแง่ของมุมมองและอุดมการณ์ของชาวบ้าน ทำให้มุ่งเนื้อหาที่ปรากฏของคำบอกเล่ามากกว่านัยที่อยู่เบื้องหลัง เช่นที่เคยศึกษาในระยะต้นของช่วงที่สองนี้

ภาพของหมู่บ้านที่ปรากฏในหนังสือ “เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต” จะมีลักษณะเชิงอุดมคติ เพราะอาจารย์ฉัตรทิพย์จะหันกลับไปหาทฤษฎีวิถีการผลิตแบบเอเชีย ที่เคยยึดถือในช่วงแรก มาเป็นกรอบในการ

จัดประมวลข้อมูลต่างๆอีก เริ่มจากการใช้หลักฐานเกี่ยวกับชนชาติไทในถิ่นต่างๆ มาสร้างภาพชุมชนหมู่บ้านไทย โดยไม่เคร่งครัดช่วงเวลา ว่ามีลักษณะแบบชุมชนบุพกาล กล่าวคือ มีการถือครองที่ดินร่วมกัน มีการผลิตเพื่อยังชีพ และมีการปกครองตนเองภายใต้ระบบสภาผู้เฒ่า เมื่อเข้าสู่ยุคศักดินา รัฐจะอ้างสิทธิเหนือที่ดิน เพื่อความชอบธรรมในการเกณฑ์แรงงานและภาษี และใช้อุดมการณ์พุทธศาสนา เพื่อความชอบธรรมในการปกครอง แต่ไม่ได้เปลี่ยนความผูกพันต่างๆภายในชุมชนที่เคยดำรงอยู่มาก่อน และยังไม่เกิดระบบกรรมสิทธิ์เอกชนขึ้นชัดเจน (ฉัตรทิพย์ 2527: 1-7)

ต่อมา อาจารย์ฉัตรทิพย์จะใช้หลักฐานจากคำบอกเล่าของชาวบ้าน มาสร้างภาพของหมู่บ้านในระบบศักดินา ย้อนหลังไปไกลกว่าช่วงอายุของผู้ให้สัมภาษณ์ จากการมองแบบประวัติศาสตร์ระยะยาวและไม่เคร่งครัดเรื่องเวลา หมู่บ้านจึงคงดำรงฐานะเป็นหน่วยการผลิตแบบยังชีพ ภายใต้ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ ขณะที่ใช้หลักฐานเอกสารมายืนยันว่า รัฐจะเก็บส่วนหนึ่งไปค้าขายกับต่างเมือง (ฉัตรทิพย์ 2527: 10-18) แต่การค้าเช่นนั้นก็มีจำกัดมาก เพราะเมืองนั้นมีจุดหมายเบื้องต้นเพื่อการปกครอง ส่วนพ่อค้าในหมู่บ้านก็ไม่สามารถมีอิสระได้เต็มที่ เพราะยังคงผูกติดอยู่กับการผลิตแบบยังชีพ และความผูกพันที่เกาะเกี่ยวกันอย่างแน่นแฟ้นภายในชุมชนในรูปของการช่วยเหลือกันและกัน ซึ่งมีระบบความเชื่อ เช่น การนับถือผีช่วยตอกย้ำความสัมพันธ์ดังกล่าว ทำให้เกิดชนชั้นกรรมสิทธิ์พื้นเมืองได้ยาก ส่วนอุดมการณ์พุทธศาสนาก็ช่วยสร้างความชอบธรรมให้รัฐ ทั้งในด้านการปกครองและการเกณฑ์แรงงานจากชาวบ้าน สภาพทั้งหลายนี้ทำให้ความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับรัฐดำรงอยู่แต่ไม่รุนแรง (ฉัตรทิพย์ 2527: 19-34)

สำหรับช่วงหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงนั้น อาจารย์ฉัตรทิพย์จะเริ่มพูดถึงผลกระทบที่เกิดกับหมู่บ้านในภาคกลางก่อนว่า ชาวบ้านได้ขยายการผลิตข้าวเพื่อขายเพิ่มขึ้น จากเดิมที่ผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก แต่จะเป็นการ

ขยายพื้นที่เพาะปลูกมากกว่าการเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต พร้อมๆกันนั้น ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงหลายประการ ที่ช่วยเร่งกระบวนการขยายการผลิตที่สำคัญเช่น การยกเลิกระบบการเกณฑ์แรงงาน และการให้ชาวบ้านเสียภาษีเป็นเงินแทน

ผลที่ตามมาก็คือ ระบบกรรมสิทธิ์เอกชนในที่ดินค่อยๆเข้มแข็งขึ้น ควบคู่ไปกับระบบชานาอิสระขนาดเล็ก และการเข้ามาของพ่อค้าชาวจีน ในฐานะเจ้าภาษีอากร ค้าขาย และนายทุนเงินกู้ ซึ่งได้ตักตวงส่วนเกิน โดยการเอาเปรียบในระบบการแลกเปลี่ยน จนชาวบ้านอิสระบางส่วนต้องสูญเสียที่ดิน กลายเป็นชานาไร้ที่ดิน และชานารับจ้าง ขณะที่อีกบางส่วนยังคงผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก เพราะชนชั้นกรรมพิธีชาวจีนจะเน้นเฉพาะการเก็บส่วนเกิน คงปล่อยให้ชาวบ้านจัดการผลิตแบบดั้งเดิมต่อไป ด้วยการเช่าที่ดินของนายทุนเงินกู้และขุนนาง อาจารย์ฉัตรทิพย์เรียกพัฒนาการเช่นนี้ว่า “ทุนนิยมกาฝาก” จากการศึกษาประโยชน์จากหมู่บ้านจันเสื่อมโหรีมลง แต่ไม่ได้สร้างสรรค์ระบบการผลิตใหม่ขึ้นมาแทนที่ (ฉัตรทิพย์ 2527: 35-50)

สำหรับหมู่บ้านในภาคอื่นๆ ได้รับผลกระทบจากการขยายการผลิตเพื่อขายชากว่าภาคกลางมาก ชาวบ้านจึงยังคงผลิตเพื่อยังชีพอยู่เป็นหลัก ด้วยเหตุนี้ อาจารย์ฉัตรทิพย์จึงสรุปว่า ทั้งรัฐและระบบทุนนั้นพัฒนาขึ้นนอกหมู่บ้าน เข้ามาเอาผลประโยชน์ แต่ไม่ได้พัฒนาหมู่บ้าน ชาวบ้านจึงถูกดึงเข้าร่วมอย่างไม่เต็มใจ และต่อต้านอยู่ตลอดเวลาในรูปแบบต่างๆ ทั้งดำรงอยู่ในจิตสำนึก ที่เห็นว่ารัฐและระบบทุนเป็นสิ่งแปลกปลอม ท้ายที่สุดได้เสนอว่า ในการเปลี่ยนสังคมให้ทันสมัย ไม่จำเป็นต้องทำลายชุมชนหมู่บ้าน เพราะเป็นสถาบันที่ทำให้ชาวบ้านมีทั้งความสุขและศักยภาพในการพัฒนา ซึ่งสอดคล้องกับกรอบความคิดที่ตั้งไว้แต่ต้น (ฉัตรทิพย์ 2527: 52-71)

ช่วงที่ 3 การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมไทย (2528-ปัจจุบัน)

ในช่วงนี้อาจารย์ฉัตรทิพย์ได้ขยายพรมแดนของไทยศึกษาออกไปอีก ดังจะเห็นได้ว่าประเด็นและเนื้อหาของการศึกษาจะไม่จำกัดอยู่เฉพาะสังคมในประเทศไทยเท่านั้น แต่ครอบคลุมสังคมชนชาติไทยนอกประเทศด้วย พร้อมทั้งขยายระดับการศึกษา จากที่เคยเน้นภาพในระดับโครงสร้างในสองช่วงแรก มาสู่ระดับวัฒนธรรมมากขึ้น ซึ่งถือได้ว่าเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญอีกครั้งหนึ่งในแง่ของวิธีการศึกษา ทั้งนี้ทั้งนั้นก็ยังคงความต่อเนื่องในความคิดและความไม่ฝืนเชิงอุดมคติเอาไว้ในฐานะลักษณะพื้นฐานร่วมกันของจิตสำนึก ที่อาจารย์ฉัตรทิพย์เชื่อว่าจะดำรงอยู่อย่างคงทนในชุมชนหมู่บ้าน

การเปลี่ยนแปลงวิธีการศึกษาครั้งนี้ อาจารย์ฉัตรทิพย์ได้รับอิทธิพลทางความคิดมาจากหลายทางด้วยกัน ซึ่งอาจจำแนกออกได้อย่างน้อย 3 แนวทางคือ แนวทางแรก ความคิดเกี่ยวกับลักษณะพิเศษของชุมชนหมู่บ้าน แนวทางที่สอง ความคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมไทยนอกประเทศ และแนวทางที่สาม กระแสความคิดเรื่องวัฒนธรรมชุมชนขององค์กรพัฒนาเอกชน

แนวทางแรกนั้น เริ่มจากความรู้สึกประทับใจประทับใจกับ วัฒนธรรมและสถาบันหมู่บ้านของชาวนา ที่เกิดขึ้นในการศึกษาช่วงที่สอง ซึ่งเป็นเสมือนแรงจูงใจให้อาจารย์ฉัตรทิพย์สนใจสืบค้นต่อไปอย่างไม่รู้จักเหน็ดจักเหนื่อย หลังจากค้นพบว่าหมู่บ้านมีอุดมการณ์เป็นของตัวเอง อีกทั้งมีลักษณะของจิตสำนึกตรงกับความคิดแบบอนาธิปไตยตามความไม่ฝืนด้วย ซึ่งอาจถือเป็นลักษณะพิเศษที่สืบทอดมาจากวัฒนธรรมไทยเดิม ดังนั้นอาจารย์ฉัตรทิพย์จึงเห็นว่า จิตสำนึกนี้น่าจะเป็นพลังทางศีลธรรม สำหรับการพัฒนาสังคมในอนาคต

ประจวบกับในช่วงระหว่างเดือนเมษายน พ.ศ. 2529 ถึงเดือนมีนาคม พ.ศ. 2530 อาจารย์ฉัตรทิพย์ได้รับเชิญให้เป็นศาสตราจารย์ของคณะ เศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยโตเกียว ทำให้มีเวลาทบทวนเรื่องลักษณะพิเศษ

ของหมู่บ้านแบบเอเชียในเชิงเปรียบเทียบกับของยุโรป รัสเซีย และญี่ปุ่น จากการอ่านหนังสือเพิ่มเติม และการสนทนากับนักวิชาการญี่ปุ่นจำนวนมาก อาจารย์ฉัตรทิพย์ได้บันทึกความคิดคำนึงต่างๆไว้ในหนังสือเรื่อง **บันทึกจากโตโต** (ฉัตรทิพย์ 2530) ซึ่งล้วนตอกย้ำความเชื่อว่า หมู่บ้านแบบเอเชียมีสถาบันครอบครัวและวัฒนธรรมแบบพิเศษ ที่สืบทอดลักษณะดั้งเดิมไว้ได้อย่างคงทน

ด้วยความเชื่อมั่นในเอกลักษณ์และความคงทนของวัฒนธรรมหมู่บ้าน ในปี พ.ศ. 2531 อาจารย์ฉัตรทิพย์จึงเริ่มเปลี่ยนความคิดที่จะเรียกร้องให้ชนชั้นกระฎุมพีนำการพัฒนาด้วยตัวเองอย่างเดียว ดังเช่นที่เคยทำให้ช่วงก่อน โดยแสดงความคิดเห็นในบทความต่างๆ ว่าวัฒนธรรมกระฎุมพีในสังคมไทยยังอ่อนแอและมีลักษณะเป็นจีน พร้อมทั้งเสนอให้นำเอาวัฒนธรรมชุมชนมาแทนที่ เพื่อทำให้เป็นวัฒนธรรมของหลายชนชั้น และเป็นพลังในการนำการพัฒนา ซึ่งผลักดันให้อาจารย์ฉัตรทิพย์ต้องมุ่งมั่นศึกษาประเพณีและวัฒนธรรมพื้นบ้านมากขึ้น เพื่อแสวงหาคักยภาพในคุณค่าของวัฒนธรรมเหล่านั้น (ฉัตรทิพย์ 2529 2531 และ 2536)

แนวทางที่ 2 เริ่มขึ้นในปี พ.ศ. 2524 เมื่ออาจารย์ฉัตรทิพย์ไปร่วมประชุมนานาชาติเกี่ยวกับไทยศึกษาครั้งแรกที่ประเทศอินเดีย และมีโอกาสพบกับนักวิชาการไทยอาหมที่มาร่วมประชุมจากรัฐอัสสัม โดยเฉพาะนักประวัติศาสตร์ ชื่อ ศาสตราจารย์ จอเกินตรา นาถ ผู้การ ซึ่งอาจารย์ฉัตรทิพย์เขียนถึงในบทความเรื่อง "พบนักประวัติศาสตร์ไทยอาหม" (ฉัตรทิพย์ 2525) แสดงความรู้สึกระทึกใจกับความรู้อันเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ไทยอาหมที่ได้รับอย่างมาก เพราะช่วยขยายพรมแดนของประวัติศาสตร์ไทยให้ย้อนหลังกลับไปได้ไกล จนกระตุ้นให้อาจารย์ฉัตรทิพย์เกิดความฝังใจที่จะค้นคว้าต้นกำเนิดและลักษณะวัฒนธรรมไทยโบราณ เพื่อตอบคำถามบางอย่างที่ยังมีดมนอยู่ในปัจจุบัน พร้อมกับโน้มน้าวให้อาจารย์ฉัตรทิพย์เริ่มเห็นความสำคัญของ

การเรียนรู้เกี่ยวกับภาษาเป็นครั้งแรก เพื่อใช้เป็นสื่อในการเข้าถึงวัฒนธรรมไทนอกประเทศ แต่กว่าอาจารย์ฉัตรทิพย์จะมาเริ่มศึกษาวัฒนธรรมไทนอกประเทศครั้งแรกในปี พ.ศ. 2528 (ฉัตรทิพย์ และเรณู 2528) และค่อยๆ เพิ่มความสนใจมากขึ้น หลังจากไปเยี่ยมชาวไทนอกประเทศกลุ่มต่างๆ เช่น ไทดำในเวียดนาม และไทอาหมในปี พ.ศ. 2533 (ฉัตรทิพย์ และคณะ 2534)

แนวทางที่ 3 ขณะเดียวกับที่อาจารย์ฉัตรทิพย์ศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้านอยู่นั้น องค์กรเอกชนพัฒนาชนบทจำนวนมากได้สรุปบทเรียน หลังจากที่ได้ทำงานอยู่ในหมู่บ้านมานาน แล้วเห็นว่าการพัฒนาเศรษฐกิจด้านเดียวมีปัญหา มาก จึงหันมาให้ความสนใจกับกระแสความคิดเรื่องวัฒนธรรมชุมชน เพื่อนำมาเป็นแนวทางในการพัฒนาหมู่บ้าน เพราะเห็นความสำคัญกับระบบคุณค่าและจิตใจที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชาวบ้าน จนความคิดดังกล่าวเกือบจะกลายเป็นกระแสหลักของการพัฒนาในช่วงนั้น ก็ว่าได้ อาจารย์ฉัตรทิพย์ได้มีโอกาสติดต่อสัมพันธ์กับองค์กรพัฒนาเอกชนเหล่านั้นบางส่วน เพราะต่างก็มีความสนใจในหมู่บ้านร่วมกัน และได้ข้อสรุปถึงความเข้มแข็งของวัฒนธรรมชุมชนคล้ายคลึงกัน ซึ่งช่วยตอกย้ำความเชื่อมั่นของอาจารย์ฉัตรทิพย์มากยิ่งขึ้น ว่าหมู่บ้านมีลักษณะอนาธิปไตยนิยมอยู่

หลังจากนั้น อาจารย์ฉัตรทิพย์ได้ช่วยองค์กรพัฒนาเอกชน ส่งเสริมแนวความคิดวัฒนธรรมชุมชน ด้วยการอภิปราย ตอบคำถาม และเขียนบทความ ดังเช่น ข้อเขียนเรื่อง “ทางเลือกของสังคมไทย: คำตอบอยู่ที่ชุมชน” (ฉัตรทิพย์ 2529) และ “ลักษณะพิเศษสังคมไทย ภูมิคุ้มกันและสายใยการพัฒนา” (ฉัตรทิพย์ 2532) เป็นต้น ซึ่งพยายามชี้ให้เห็นลักษณะพิเศษของหมู่บ้านไทยในแง่ต่างๆ ทั้งแง่ของความมีอิสระ และแง่ของความคงทนของคุณค่าและจิตวิญญาณ โดยเฉพาะน้ำใจในการพึ่งพาอาศัยกัน

ในระยะต่อมา ด้วยความประทับใจกับความคิดวัฒนธรรมชุมชน และ

ด้วยความเห็นตรงกันหลายประการ อาจารย์ฉัตรทิพย์ จึงตั้งใจศึกษา กระแสความคิดนี้อย่างเป็นระบบ ในบทความเรื่อง “The Community Culture School of Thought” (Chatthip 1991) ซึ่งมีภาคภาษาไทย พิมพ์อยู่ในหนังสือเรื่อง วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม (ฉัตรทิพย์ 2534) ในบทความนี้ อาจารย์ฉัตรทิพย์ได้สรุปอย่างชัดเจนว่า ความคิดวัฒนธรรมชุมชนมีลักษณะอนาธิปไตยนิยม เพราะให้ความสำคัญ ต่อความเชื่อและระบบคุณค่าพื้นฐาน พร้อมทั้งต่อต้านอำนาจรัฐ อาจกล่าวได้ว่า ความคิดวัฒนธรรมชุมชนได้ช่วยต่อยุทธศาสตร์ทางความคิด และเสริม ความมั่นใจอย่างมาก จนทำให้อาจารย์ฉัตรทิพย์หันมามุ่งมั่นใช้วิธีการ ศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรม เพื่อแสวงหารากเหง้าของวัฒนธรรมไทย พร้อมทั้งแนวทางในการเปลี่ยนแปลงสังคมไทย

หากเปรียบเทียบกับการศึกษาในสองช่วงแรกแล้ว การศึกษาใน ช่วงนี้ถือได้ว่ายังอยู่ในระยะก่อรูปก่อร่างเท่านั้น แม้จะเริ่มลงมือศึกษา เบื้องต้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2528 แล้วก็ตาม เพราะ อาจารย์ฉัตรทิพย์ใช้เวลา กับการศึกษาหลายเรื่องหลายราวพร้อมๆกัน ทั้งเรื่อง **ศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา** (ฉัตรทิพย์ และศรีศักดิ์ 2533) การศึกษา **ประวัติศาสตร์ การปฏิวัติอุตสาหกรรมเปรียบเทียบ** (ฉัตรทิพย์ 2536) และ การศึกษา **วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย** (ฉัตรทิพย์ และพรพิไล 2537) ทั้งๆที่ประเด็นหลัก อยู่ที่เรื่อง รากเหง้าของวัฒนธรรมไทย ซึ่งเพิ่งวกกลับมาศึกษาอย่างจริงจัง อีกครั้งในปี พ.ศ. 2536 ดังปรากฏในบทความเรื่อง “แนวคิดของโครงการ ศึกษาวัฒนธรรมชนชาติไทย” (ฉัตรทิพย์ 2536)

อย่างไรก็ตาม ในปี พ.ศ. 2528 อาจารย์ฉัตรทิพย์ได้เสนอวิธี ศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมไว้อย่างชัดเจน ในบทความเรื่อง “ความเชื่อ และพิธีกรรมของชาวไทอาหม” (ฉัตรทิพย์และเรณู 2528) โดยชี้ให้เห็นถึง ความสำคัญของการวิเคราะห์ภาษา เพื่อเข้าใจสังคมและวัฒนธรรมดั้งเดิม

เช่น วัฒนธรรมของชาวไทยอาหม บนพื้นฐานความเชื่อที่ว่า ภาษาสามารถสะท้อน พร้อมๆกับบันทึกความคิด ความเชื่อ และกิจกรรมในสังคม ตลอดจนวิวัฒนาการและระดับของเทคโนโลยี สถาบันสังคม และวัฒนธรรมไว้ อย่างเป็นรูปธรรม เนื่องจากเอกสารไม่เปลี่ยนแปลง และภาษาในพิธีกรรมก็ไม่เปลี่ยนแปลง เพราะเป็นภาษาคักดีลือทือ ทั้งนี้ตั้งอยู่บนสมมุติฐานว่า สังคมและเศรษฐกิจของชาวอาหมถูกแช่แข็งในรูปแบบเดิม เพราะสภาพทางภูมิศาสตร์ช่วยปกป้องไว้ จึงสามารถคงลักษณะของวัฒนธรรมไทดั้งเดิมไว้ได้มาก ก่อนการรับอิทธิพลของภาษาอื่น และก่อนรับพุทธศาสนา

ด้วยเหตุนี้เอง อาจารย์ฉัตรทิพย์จึงเชื่อว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ สังคมและวัฒนธรรมอาหม จะช่วยให้เข้าใจสังคมและวัฒนธรรมไทยซึ่งไม่ใช่พุทธ ทั้งในระบบความเชื่อและการจัดการปกครอง เพราะเป็นวัฒนธรรมและรูปแบบรัฐก่อนการแข็งตัวของระบบศักดินา และยังคงเหลืออยู่แม้ในปัจจุบัน ทั้งในระดับหมู่บ้านและระดับรัฐ เช่น การนับถือผีในระดับหมู่บ้าน และความเชื่อเรื่องเสื้อเมืองในระดับรัฐ เป็นต้น

การหันมาให้ความสำคัญกับการศึกษาวัฒนธรรมจากภาษาอย่างมากนั้น ส่วนหนึ่ง เนื่องมาจากอาจารย์ฉัตรทิพย์ยังไม่พอใจกับวิธีการศึกษาวัฒนธรรมที่ท่าๆกันอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งมักจะใช้วิธีการแบบมานุษยวิทยา โดยเฉพาะวิธีสังเกตการณ์อย่างเดียว ทำให้ได้ภาพที่เป็นปัจจุบันมากกว่า ลักษณะที่หลงเหลือมาจากอดีต อีกส่วนหนึ่ง อาจารย์ฉัตรทิพย์ ก็วิจารณ์การศึกษาแบบโบราณคดีว่าเน้นแต่ศึกษาวัฒนธรรมของดินแดนในแหลมทอง ทำให้เห็นวัฒนธรรมแบบผสมผสานของชนชาติต่างๆที่อาศัยอยู่ในดินแดนดังกล่าว แต่ไม่เห็นวัฒนธรรมไทยดั้งเดิมก่อนสมัยสุโขทัย ซึ่งเคยมีรากเหง้าที่บริสุทธิ์ แม้ว่าต่อมาจะหายไปบ้างก็เฉพาะในส่วน of วัฒนธรรมของผู้ปกครองและพ่อค้าเท่านั้น ขณะที่วัฒนธรรมในส่วน of ชาวบ้านยังคงรักษาลักษณะดั้งเดิมไว้ได้มาก

ต่อมา อาจารย์ฉัตรทิพย์ได้ปรับปรุงวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมให้ชัดเจนมากขึ้น ดังปรากฏในบทความเรื่อง “แนวคิดของโครงการศึกษาวัฒนธรรมชนชาติไทย” (ฉัตรทิพย์ 2536) ซึ่งตั้งอยู่บนความเชื่อว่า วัฒนธรรมส่วนของชาวบ้านคล้ายวัฒนธรรมดั้งเดิมของชนชาติไทย จึงเสนอให้ย้อนกลับไปศึกษาวัฒนธรรมชนชาติไทยนอกประเทศกลุ่มต่างๆ เพื่อจะได้เข้าใจวัฒนธรรมชาวบ้านอย่างลึกซึ้ง

ในบทความเดียวกันนี้ อาจารย์ฉัตรทิพย์ได้อธิบายวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมเพิ่มเติมว่า ประกอบด้วยการวิเคราะห์ภาษาและการศึกษาประวัติศาสตร์เปรียบเทียบ ในกรณีของวิธีการวิเคราะห์ภาษา หมายถึงการศึกษาในเชิงนิรุกติศาสตร์ ซึ่งประกอบด้วยความรู้ทางภาษา และทฤษฎีทางสังคมและวัฒนธรรม เริ่มจากการศึกษาเอกสารตัวเขียนเพื่อเข้าใจความหมาย โดยเฉพาะเอกสารโบราณ แต่ต้องศึกษาอย่างวิพากษ์วิจารณ์ เพื่อแยกแยะระหว่างข้อเท็จจริงและสมมุติฐานหรือมุมมองของชนชั้นสูง บนพื้นฐานของความเข้าใจทฤษฎีทางสังคมและวัฒนธรรม พร้อมกันนั้น อาจารย์ฉัตรทิพย์ได้เสนอให้ศึกษาเอกสารของกลุ่มชาวไทยท้องถิ่นต่างๆ

สำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์เปรียบเทียบ หมายถึงการค้นหาค้น กำเนิดของสถาบันที่อยู่ลึกลงไปในอดีตของท้องถิ่นต่างๆ ว่ามีวิวัฒนาการมาแตกต่างกันอย่างไร ภายใต้เงื่อนไข ด้านที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ ด้านสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและวิถีการผลิต และด้านประวัติศาสตร์ของการปฏิสัมพันธ์กับกลุ่มชนและวัฒนธรรมอื่น ตลอดจนต้องอาศัยทั้งความรู้ทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ซึ่งอาจารย์ฉัตรทิพย์หวังว่าจะช่วยให้ค้นพบและเข้าใจต้นแบบของวัฒนธรรมชนชาติไทย

แนวทางการศึกษาข้างต้นนั้น อาจารย์ฉัตรทิพย์คงจะประมวลขึ้นมา ขณะเป็นศาสตราจารย์รับเชิญที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพันธุ์ในประเทศไทย ญี่ปุ่นเป็นเวลาหนึ่งปี ในช่วงระหว่างเดือนตุลาคม พ.ศ. 2533 ถึง เดือน

กันยายน พ.ศ. 2534 ส่วนหนึ่งเพราะเห็นรัฐสឹกมั่นใจในความคิดที่สอดคล้องกับแนวความคิดของ ศาสตราจารย์ ทาดาโอะ อูเมซาโอะ ผู้อำนวยการพิพิธภัณฑ์ ซึ่งสนใจศึกษาประวัติศาสตร์อารยธรรมแวนนิเวศวิทยา เพื่อแสวงหาลักษณะพิเศษ ด้วยการเปรียบเทียบจากวิวัฒนาการบนพื้นฐานของความแตกต่างกันในด้านที่ตั้งทางภูมิศาสตร์และระบบนิเวศ โดยมองวิวัฒนาการว่าเป็นเพียงส่วนหนึ่งของอารยธรรมที่เกี่ยวกับระบบในการให้คุณค่า (ฉัตรทิพย์ 2535)

แม้ว่าการศึกษาในช่วงนี้ อาจารย์ฉัตรทิพย์จะปรับเปลี่ยนวิธีการไปบ้าง โดยเฉพาะการศึกษาภาษาจากเอกสารโบราณ และการให้ความสำคัญกับพื้นที่ศึกษานอกประเทศ แต่ในเชิงทฤษฎีแล้วยังคงความต่อเนื่องอย่างมาก ในความพยายามจะค้นหาลักษณะอนาธิปไตยนิยมในชุมชน ซึ่งจูงใจให้อาจารย์ฉัตรทิพย์ สนใจในความคิดทางวัฒนธรรมเพิ่มขึ้น พร้อมๆกับมุ่งสร้างทฤษฎีสังคมศาสตร์ไทย ที่วางอยู่บนพื้นฐานของความเข้มแข็งทางทฤษฎีการเปรียบเทียบ และข้อเท็จจริงของสังคมไทย

ในระยะแรกๆ อาจารย์ฉัตรทิพย์จะพูดถึงวัฒนธรรมอย่างกว้างๆ ว่า เกี่ยวกับความเชื่อและพิธีกรรม ซึ่งเป็นสิ่งที่อยู่ในส่วนลึกของตัวคน ดังปรากฏในบทความเรื่อง “แนวคิดเรื่องการศึกษาประเพณีและวัฒนธรรม” (ฉัตรทิพย์ 2531) ต่อมาจึงให้นิยามชัดเจนขึ้นในบทความเรื่อง “ส่วนที่ยังขาดในแนวทางการศึกษาสังคมและวัฒนธรรมไทยเพื่อการพัฒนา” (เสนอครั้งแรกต้นปี 2532 และรวมพิมพ์อยู่ใน ฉัตรทิพย์ 2534) ซึ่งมองวัฒนธรรมว่าเป็นเรื่องของอุดมการณ์และคุณค่า ตลอดจนระบบคิดและวิถีชีวิต ที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมในด้านต่างๆ และแม้จะเห็นว่าวัฒนธรรมเป็นโครงสร้างส่วนบน แต่ก็มีความสัมพันธ์กับโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมืองอย่างแยกไม่ออก ด้วยการมีส่วนร่วมกำหนดซึ่งกันและกัน ดังนั้นจึงเสนอให้ศึกษาทั้งด้านสังคมและวัฒนธรรมควบคู่กันไป

พร้อมกันนั้นก็ได้แบ่งวัฒนธรรมออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนของรัฐ และส่วน
ของหมู่บ้าน โดยเน้นการศึกษาวัฒนธรรมชาวบ้าน ที่ผสมผสานความเชื่อ
ต่างๆ เพื่อเข้าใจแก่นในของวัฒนธรรม ซึ่งมีพลังทางศีลธรรม ที่จะช่วยใน
การเปลี่ยนแปลงสังคม

ในการศึกษาวัฒนธรรมนี้ อาจารย์ฉัตรทิพย์จะให้ความสำคัญกับ
ความคิดเรื่องต้นแบบทางวัฒนธรรมอย่างมาก ซึ่งอาจารย์ฉัตรทิพย์เขียน
ไว้ในบทความเรื่อง “โทโน: ดินแดนแห่งตำนานชาวบ้านญี่ปุ่น” (ฉัตรทิพย์
2534) ว่า ส่วนหนึ่งเห็นด้วยกับความคิดของนักวิชาการญี่ปุ่นชื่อ คูนิโอะ
ยานางิตะ (1875-1962) พร้อมๆกันนั้นก็ได้หยิบยืมความคิดมาจาก นัก
จิตวิทยาชาวสวิส ชื่อ **Carl Gustav Jung** (1875-1962)

อาจารย์ฉัตรทิพย์ กล่าวว่า ยานางิตะ เขียนหนังสือประมาณ 100 เล่ม
ที่สำคัญชื่อ The Legends of Tono มีแก่นความคิดอยู่ที่การพยายาม
ค้นหาความเชื่อและประเพณีโบราณที่อธิบายลักษณะเด่นพิเศษประจำชาติ
ญี่ปุ่น จากวัฒนธรรมในระดับหมู่บ้าน ที่ถือเป็นพื้นฐานตามธรรมชาติที่สุด
ของสังคมและวัฒนธรรมของชนชาติใดชาติหนึ่ง การค้นพบตำนานชาวบ้าน
แห่งโทโนเป็นที่ชื่นชอบของคนญี่ปุ่น เพราะสามารถเข้าถึงจิตใจส่วนลึกสุด
ได้ แต่อาจารย์ฉัตรทิพย์ก็ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า ความคิดของยานางิตะนั้นมี
ลักษณะชาตินิยม และพระเจ้าจักรพรรดินิยมอยู่มาก (ฉัตรทิพย์ 2534)

ส่วนความคิดของ Carl Gustav Jung ที่อาจารย์ฉัตรทิพย์สนใจนั้น
อธิบายลักษณะต้นแบบโบราณ (**archetype**) ของชนชาติว่า เป็นสัญลักษณ์
พื้นฐานของความเป็นมนุษย์ ที่สามารถดำรงอยู่ข้ามวัฒนธรรมและเวลา จน
ถือเป็นพลังผลักดันการเคลื่อนไหวของมวลชนที่สำคัญ แต่มักจะถูกเก็บกด
อยู่ในจิตใต้สำนึกของชนชาติ ที่เรียกว่า “**Collective Unconscious**” ซึ่งมี
พลังทั้งเชิงบวกและเชิงลบ ทำให้อาจารย์ฉัตรทิพย์ ตระหนักว่า อาจจะนำไป
สู่ความคิดแบบชาตินิยมรุนแรงได้ (ฉัตรทิพย์ 2534)

อย่างไรก็ตาม อาจารย์ฉัตรทิพย์นำเอาความคิดดังกล่าวมาใช้เป็นกรอบในการสืบค้นรากเหง้าของวัฒนธรรมไทย เพราะเห็นว่า “หากค้นพบและนำมาฟื้นฟู จะทำให้จิตสำนึกและเอกลักษณ์แห่งชนชาติมีความแจ่มใส เป็นพลังผลักดันการรวมชาวบ้านไทยในประเทศไทย ให้เคลื่อนไหวเพื่อชีวิตที่ดีกว่าของตัวเองได้ดี เพราะเป็นการนำเอาสิ่งที่อยู่ในจิตใต้สำนึกของชนชาติขึ้นมาให้ปรากฏและรู้สำนึก” (ฉัตรทิพย์ 2536) ด้วยเหตุนี้เอง อาจารย์ฉัตรทิพย์จึงให้ความสนใจการฟื้นฟูวัฒนธรรมไทยในรัฐอัสสัม (ฉัตรทิพย์ และเรณู 2536)

แม้อาจารย์ฉัตรทิพย์จะเรียกการศึกษาในช่วงนี้ว่า การศึกษาด้านประวัติศาสตร์วัฒนธรรม และบางครั้งถึงกับตั้งเป็นสำนักทางความคิดด้านประวัติศาสตร์วัฒนธรรม (Chatthip 1994) ก็ตาม แต่จากกรอบความคิดข้างต้น ทำให้การตั้งคำถามหลัก มุ่งเน้นอยู่ที่การค้นหารากเหง้าบริสุทธิ์ ซึ่งเป็นต้นแบบโบราณ ที่ปรากฏอยู่ในลักษณะพิเศษทางวัฒนธรรมของอุดมการณ์ชนชาติไทยดั้งเดิม บนสมมุติฐานว่าวัฒนธรรมในส่วนของชาวบ้านยังคงรักษาลักษณะดั้งเดิมไว้ได้มาก และคล้ายวัฒนธรรมดั้งเดิมของชนชาติไทย

อีกคำถามหนึ่งนั้นมุ่งตรวจสอบว่า วัฒนธรรมไทยเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรในท้องถิ่นและพื้นที่ต่างๆกัน แต่จริงๆแล้ว อาจารย์ฉัตรทิพย์จะแสดงความสนใจต่อบริบทและเงื่อนไขของการเปลี่ยนแปลงเพียงบางส่วนเท่านั้น เพราะมุ่งที่จะพยายามตอบคำถามว่า ทำไมชุมชนชนชาติไทยจึงรักษารากเหง้าทางอุดมการณ์ไว้ได้มากกว่า ในทำนองเดียวกับการตั้งคำถามในการศึกษาช่วงที่สอง ทั้งนี้ทั้งนั้นสืบเนื่องมาจาก อาจารย์ฉัตรทิพย์สนใจการเปลี่ยนแปลงระหว่างช่วงเวลาต่างๆน้อยมาก เพราะจะให้ความสำคัญกับอดีตที่ยาวไกลมากกว่า

ขณะที่ งานศึกษาสังคมและวัฒนธรรมไทยนอกประเทศส่วนใหญ่ยังอยู่ในระยะเริ่มต้นของการสำรวจและการสืบค้น จึงมีเพียงการนำเสนอใน

รูปของบทความ เช่น บทความเกี่ยวกับการสำรวจ “องค์ความรู้ประวัติศาสตร์ไทอาหม” และ “การฟื้นฟูวัฒนธรรมไทในรัฐอัสสัม” (ฉัตรทิพย์และเรณู 2536) เป็นต้น แต่อาจารย์ฉัตรทิพย์และเรณูก็ได้ข้อสรุปเบื้องต้นจากการศึกษาไทอาหมอย่างน้อย 2 ประการคือ ประการแรก “สังคมไทยเป็นระบบคักดินาแบบเอเชียมาก่อนสมัยอยุธยาแล้ว ระบบคักดินาเป็นระบบของชนเผ่าไทยเราเอง ไม่ได้รับมาจากเขมร” และ ประการที่สอง “ระบบความเชื่อของคนไทยดั้งเดิมคือความเชื่อเรื่องผี ผีของธรรมชาติ เช่น ท้องฟ้า เดือน ตะวัน ผ่น ฯลฯ และผีบรรพบุรุษ ไม่ใช่พุทธศาสนา” (ฉัตรทิพย์และเรณู 2536)

สำหรับผลการศึกษาหลักในช่วงที่สามนี้สำเร็จสมบูรณ์เพียงชิ้นเดียวคือ หนังสือเรื่อง วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (ฉัตรทิพย์และพรพีไล 2537) ซึ่งอาจารย์ฉัตรทิพย์และพรพีไลจะเน้นการศึกษาความเชื่อและพิธีกรรมในชุมชนหมู่บ้านในท้องถิ่นของภูมิภาคต่างๆ และได้ข้อสรุปหลักๆ 2 ประการคือ

ประการแรก หมู่บ้านไทยยังคงรักษาลักษณะของชุมชนในวิถีการผลิตแบบเอเชียไว้ได้มาก บนพื้นฐานของชุมชน เครือญาติและสถาบันครอบครัว ซึ่งยึดมั่นกับอุดมการณ์และระบบความคิดที่เน้นน้ำใจในการช่วยเหลือกันเพื่อส่วนรวม ระบบทุนนิยมได้เข้ามาภายหลัง แต่ยังไม่สามารถสถาปนาวีธีคิดแบบปัจเจกชนลงในหมู่บ้านได้อย่างจริงจัง ทั้งนี้เพราะลักษณะพิเศษของหมู่บ้านไทย โดยเฉพาะในด้านที่ตั้ง ทำให้ต้องสัมพันธ์เชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายด้วยประเพณีต่างๆ ของท้องถิ่น แม้จะเห็นอิทธิพลของทุนนิยมได้มากในหมู่บ้านภาคกลาง แต่ก็ไม่อาจนำมาอธิบายการเปลี่ยนแปลงในหมู่บ้านทั่วไปได้

ประการที่สอง รากฐานของระบบวิถีคิดของหมู่บ้านผูกพันกับสภาพแวดล้อมและธรรมชาติ ทำให้ชาวบ้านมองความสัมพันธ์ระหว่างโลกที่เป็น

จริงของตนเองและโลกของอำนาจเหนือธรรมชาติ ว่าเป็นเสมือนจิตวิญญาณหรือภาพจำลองของการรวมตัวเป็นชุมชน ที่ปรากฏในรูปของการนับถือผี ซึ่งแสดงออกผ่านพิธีกรรมรูปแบบต่างๆ ระบบคิดนี้มีมาก่อนรับพุทธศาสนา และยังสามารถดำรงอยู่ได้อย่างกลมกลืนกับพุทธศาสนา แม้การเปลี่ยนแปลงจากภายนอกจะมีพลังมากอย่างไร ก็ยังไม่มีพลังพอที่จะเปลี่ยนจิตวิญญาณนี้ของชุมชนหมู่บ้านได้ (ฉัตรทิพย์และพรพิไล 2537: 238-245)

จากข้อสรุปข้างต้น ในสายตาของอาจารย์ฉัตรทิพย์จะเห็นความเป็นชุมชน เพียงเฉพาะในรูปของอุดมการณ์และจิตสำนึก ที่มีรากเหง้ามาจากระบบคุณค่าในวัฒนธรรมไทโบราณ ซึ่งดำรงอยู่กับสถาบันต่างๆ ในชุมชนทั้งครอบครัว เครือญาติ และสถาบันชุมชนอื่นๆ อย่างต่อเนื่อง เสมือนหนึ่งเป็นสิ่งมีชีวิต ดังปรากฏออกมาในพิธีกรรมต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นความคิดเรื่องใจบ้าน และการสืบชะตาบ้าน เป็นต้น สำนึกดังกล่าวถือเป็นพลังในการเชื่อมโยงเครือข่าย (ฉัตรทิพย์ 2536) ด้วยเหตุนี้ ความเป็นชุมชนจึงดูเหมือนประหนึ่งว่าผูกติดอยู่กับสังคมหมู่บ้าน หรือกล่าวได้ว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับหมู่บ้าน และบนเงื่อนไขพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ในชนบทเท่านั้น

ในท้ายที่สุดอาจารย์ฉัตรทิพย์และพรพิไล ได้เสนอแนวคิดในการพัฒนาสังคมชนบทว่า ต้องขยายเครือข่ายของความคิดและจิตวิญญาณข้างต้น ทั้งในแง่กิจกรรมและแง่พื้นที่ เพื่อทำให้ชุมชนเข้มแข็งขึ้น จนสามารถเลือกรับวัฒนธรรมส่วนที่ดีจากภายนอกได้ โดยเฉพาะความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี และความคิดเรื่องเสรีภาพ จากวัฒนธรรมตะวันตก ซึ่งจะผลักดันให้วัฒนธรรมไทยและชุมชนไทยมีพลวัตมากขึ้น ในการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบการค้าและอุตสาหกรรมที่กำลังตกอยู่ในกระแสโลกาภิวัตน์มากขึ้นเรื่อยๆ (ฉัตรทิพย์และพรพิไล 2537:246-247 และฉัตรทิพย์และพรพิไล 2538)

4. ทฤษฎีสังคมศาสตร์ไทย : สถานะภาพและมรดกทางปัญญา

พัฒนาการของแนวความคิด และวิธีการศึกษาสังคมไทยของอาจารย์จักรทิพย์ แสดงให้เห็นถึงจารีตและกระบวนการสร้างองค์ความรู้ ที่อาจถือได้ว่าเป็นทั้งบทเรียนและมรดกทางปัญญาสำหรับสังคมไทยปัจจุบัน เพราะเกิดจากการผสมผสานทฤษฎีและความรู้ต่างๆจากนอกประเทศ ทั้งจากตะวันตก รัสเซีย และญี่ปุ่น ให้เข้ากับความรู้ในสังคมไทยเอง เพื่อสังเคราะห์ขึ้นเป็นทฤษฎีสังคมศาสตร์ไทยในความคาดหวังของอาจารย์จักรทิพย์ ซึ่งได้กล่าวถึงประเด็นนี้ไว้ในบทความเรื่อง “ส่วนที่ยังขาดในแนวทางการศึกษาสังคมและวัฒนธรรมไทยเพื่อการพัฒนา” (จักรทิพย์ 2534) ว่า

“การสร้างทฤษฎีสังคมศาสตร์ไทย จะต้องเกิดจากการสะสมข้อมูลของสังคมไทยและก่อตั้งเป็นทฤษฎี มีระบบอธิบายความสัมพันธ์ของปรากฏการณ์ของสังคมที่มีความเฉพาะของไทยเราเอง เพราะสังคมไทยเราผ่านประวัติศาสตร์มาแบบหนึ่ง อยู่ในสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์แบบหนึ่ง อยู่ในที่ตั้งแบบหนึ่ง มีวัฒนธรรมความเป็นมา ศาสนาแบบหนึ่ง ดังนั้นระบบแห่งความสัมพันธ์ของปรากฏการณ์จึงเป็นชุดหนึ่ง ซึ่งอาจไม่เหมือนกับชุดของ Weber หรือชุดของ Marx เพราะฉะนั้นจะต้องมีการอธิบายความสัมพันธ์ของปรากฏการณ์ที่มีความเฉพาะที่เป็นของไทยเราเอง เป็นทฤษฎีสังคมศาสตร์ไทย” (จักรทิพย์ 2534: 35)

หากยึดการสร้างทฤษฎีสังคมศาสตร์ไทยของอาจารย์จักรทิพย์ เป็นแนวทางแล้ว ก็จะทำให้เกิดคำถามที่น่าสนใจขึ้นว่า สถานภาพของทฤษฎีดังกล่าวในปัจจุบันเป็นอย่างไรบ้าง ก้าวไปถึงขั้นไหนแล้วในโลกทางวิชาการทั้งในสังคมไทยเอง และในทางสากล และได้สร้างความเข้าใจเกี่ยวกับสังคมไทยได้มากน้อยเพียงใด จากมุมมองของนักวิชาการต่างๆ ตลอดจนจนให้